
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Edwin Mays er, Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit. Band I: Laut- und Wortlehre. I. Teil: Einleitung und Lautlehre. Zweite Auflage bearbeitet von Hans Schmoll. Berlin 1970, Verlag Walter de Gruyter et Co. 80, σσ. 231.

“Όταν τὸν περασμένο αἰώνα ἄρχισαν νὰ δημοσιεύωνται τὰ κείμενα τῶν δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν ἐγγράφων ποὺ εἶχαν ἔρθει στὸ φῶς μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν κρυμμένων στὸ ἔδαφος τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη ἀρχαιότητα καὶ τὸν πρόιμο μεσαίωνα θησαυρῶν γραπτῶν μνημείων, ἀναγνωρίστηκε ἀμέσως ὅτι μᾶς γινόταν προσιτὴ μιὰ νέα ἐξαιρετικὰ πολύτιμη πηγὴ γιὰ τὴν γνώση μας τῆς γλώσσας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τῆς λεγομένης Κοινῆς, καὶ τῆς ἐξελίξεώς της μέσα στὴν χιλιόχρονη περίοδο τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς δραστηριότητος στὰ μέρη αὐτά. Ἔτσι τὴν ἴδια ἐποχὴ δυναμώνει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορικὴ παρακολούθηση τῶν τυχῶν τῆς Ἑλληνικῆς, καὶ μιὰ πλειάδα ἐλεκτικῶν ἐπιστημόνων, γλωσσολόγων καὶ φιλολόγων, ἐπιδίδεται μετὰ ζῆλο καὶ ἰκανότητα στὴν διαλεύκανση τῶν συναφῶν προβλημάτων. Μέσα στὴν κίνηση αὐτὴν ἐντάσσεται τὸ ἐγχείρημα τοῦ Mays er νὰ προσφέρῃ στὴν ἐλληνικὴ φιλολογία ἓνα συμπλήρωμα τῆς γραμματικῆς τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς βασισιμένο στὸ νέο ὕλικό ποὺ μᾶς εἶχαν γνωρίσει οἱ πάπυροι καὶ τὰ ἄλλα σύγχρονα γραπτὰ μνημεῖα, ὄστρακα καὶ ἐπιγραφές, τῆς Αἰγύπτου. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ στὸ γραμματικὸ ὕλικό τῶν μνημείων αὐτῶν παρουσιάζεται διαφορά ἀνάμεσα στὴν πτολεμαϊκὴ καὶ τὴν μετέπειτα ἐποχὴ καὶ ὁ ἴδιος ὡς κλασσικὸς φιλόλογος εἶχε μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πιὸ κοντινὴ πρὸς τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ μορφή τῆς Κοινῆς, περιόρισε τὴν ἐρευνά του στὰ μνημεῖα τῆς πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς. Τὴν πρώτη του ἐμφάνιση τὴν ἔκαμε μετὰ δύο μικρότερες ἐργασίες γιὰ τὴν φωνητικὴ, τὴν μιὰ γιὰ τὰ φωνήεντα καὶ τὴν ἄλλη γιὰ τὰ σύμφωνα, δημοσιευμένες τὴν πρώτη στὸ *Programmbeilage für das Heilbronner Gymnasium* τοῦ 1898 καὶ τὴν δευτέρη στὸ *Programmbeilage für das Karls gymnasium Stuttgart* τοῦ 1900. Δὲν ἄργησε ὅμως νὰ ἀντιληφθῇ ὅτι τὸ θέμα τῆς γλώσσας τῶν παπύρων εἶχε μεγαλύτερη σημασία καὶ ὅτι γιὰ νὰ συνδέσῃ τὸ ὄνομά του μετὰ τὴν διερεύνησή του ἔπρεπε νὰ προχωρήσῃ σὲ μιὰ πιὸ ἐμπεριστατωμένη ἐξεικόνιση τῆς γραμματικῆς τῆς περιόδου ποὺ τὸν ἐνδιέφερε. Ἐκτοτε ἡ ἐπιστημονικὴ του ζωὴ ἔγινε μιὰ ἀδιάκοπη προσπάθεια πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτόν, καὶ καρπὸς της μοναδικὸς ἀλλὰ πολὺ εὐχυμὸς ὑπῆρξε ἡ *Γραμματικὴ τῶν ἐλληνικῶν παπύρων τῆς πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς*.

Τὸ ἔργο τὸ εἶχε διαιρέσει σὲ δύο τόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος μετὰ τὴν κυρίως γραμματικὴ (Laut- und Wortlehre) τυπώθηκε τὸ 1906 (καὶ ἀνατυπώθηκε ὅπως ἦταν τὸ 1923), ὁ δὲ δεῦτερος μετὰ τὴν σύνταξη (Satzlehre) τυπώθηκε σὲ τρία τεύχη, ποὺ δύο τοὺς καταλαμβάνουν τὸ ἀναλυτικὸ μέρος (1926 καὶ 1934) καὶ ἓνα τρίτο τὸ συνθετικὸ (1934). Ἐπειδὴ ὅμως μετὰ

τοῦ πρώτου τόμου (1906) καὶ τοῦ δευτέρου (1934) εἶχαν μεσολαβήσει ἀρκετὰ χρόνια, κατὰ τὰ ὁποῖα μὲ τις ἀλλεπάλληλες δημοσιεύσεις νέων κειμένων εἶχε προστεθῆ στοῦ παλαιῦ καὶ πολὺ νέο χρῆσιμο ἀπὸ γραμματικὴ ἄποψη ὑλικό, ἢ συμπλήρωση τοῦ δευτέρου τόμου ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν Maysner νὰ ἀναλάβῃ μιὰ ἐπανεκδόση τοῦ πρώτου ἐνημερωμένη ὡς πρὸς τὸ νέο ὑλικό καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν ἐκσυγχρονισμένη. Τῆς νέας αὐτῆς ἐκδόσεως, ποὺ τὴν εἶχε διαιρέσει σὲ τρία μέρη, πρόφθασε ὁ ἴδιος νὰ δημοσιεύσῃ τὸ τρίτο (παραγωγὴ καὶ σύνθεση) τὸ 1936 καὶ τὸ δεύτερο (μορφολογία) τὸ 1938. Τὸ πρῶτο, ποὺ ἦταν νὰ περιλάβῃ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ τὴν φωνητικὴ, τὸ εἶχε ἀφήσει τελευταῖο. Μεσολάβησε ὅμως ὁ θάνατός του, καὶ ἔτσι τὸ μέρος αὐτὸ παρουσιάζεται τώρα ἐπεξεργασμένο ἀπὸ τὸν Hans Schmoll.

Ἡ νέα αὐτῆ ἐκδοσις ἀκολουθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὰς τὴν παλαιὰ στὴν διάταξιν τῆς ὕλης. Ἔχουν μονάχα παραλειφθῆ ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς τελευταίας ὀρισμένοι παράγραφοι ποὺ ἀναφέρονταν σὲ φαινόμενα παλαιογραφικῆς φύσεως (§§ 6-8), γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν σήμερον ἔργα εἰδικὰ ποὺ κατατοπίζουν καλύτερα τὸν ἐνδιαφερόμενον. Ἐγίναν ἐξἄλλου μικρομετακινήσεις καὶ συμπύξεις παραγράφων καθὼς καὶ συνενώσεις μαρτυριῶν τῆς ἴδιας φύσεως, γιὰ νὰ ἐνισχυθῆ ἡ συνοχὴ καὶ νὰ καταστῆ ἡ διαπραγματεύσιμη πιὸ ἐποπτικὴ. Στὰ πλαίσια τῆς ἀναπλάσεως αὐτῆς τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀνομοιωτικὴ ἀπώλεια συλλαβῆς, ποὺ εἶχε ἐπιτάξῃ ὁ Maysner ὡς παράρτημα στὸ κεφάλαιο περὶ τῶν συμφώνων, ἐντάχθηκε ἐδῶ σ' ἓνα πρόσθετο τρίτο κεφάλαιο γιὰ τὴν συλλαβὴς (Zur Lehre von den Silben), τὸ ὁποῖο σὲ δύο παραγράφους (56 καὶ 57) πραγματεύεται πρῶτα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀπλολογία καὶ τὴν ἀπλογραφία, μὲ τὴν τελευταία καὶ τὴν διττογραφία, καὶ ἔπειτα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν συλλαβισμό (Silbenlehre), ποὺ στὴν πρώτη ἐκδοσὴ ἐξετάζονταν στὴν εἰσαγωγὴ. Μὲ τις ἀλλαγὰς αὐτὲς καὶ τὴν χρησιμοποίησιν μικρότερων τυπογραφικῶν στοιχείων γιὰ τὰ παραδείγματα κατὰ τὴν καινοτομία ποὺ εἶχε εἰσαγάγει ὁ Maysner στὸ ἔργο του μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ πρώτου τόμου ὁ ἀριθμὸς σελίδων ἔχει περιορισθῆ. Μολονότι δὲ οἱ παράγραφοι ἐκδόσεως καὶ ἐπανεκδόσεως δὲν συμπίπτουν ἀπολύτως, κατορθώθηκε νὰ διατηρηθῆ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς παραγράφων τοῦ μέρους αὐτοῦ, καὶ ἔτσι συνεχίζεται κανονικὰ ἡ ἀρίθμηση παραγράφων στὰ ἐπόμενα μέρη ποὺ δημοσιεύθηκαν πρωθύστερα.

Παρὰ τὴν ἐξωτερικὴ τους ὁμοιότητα οἱ δύο ἐκδόσεις παρουσιάζουν ἀρκετὴ διαφορὰ μετὰξὺ τους στὸ περιεχόμενο. Ὡς πρὸς τὸ ὑλικό ὁ Schmoll κοντὰ στοῦ παλαιῦ τῆς πρώτης ἐκδόσεως χρησιμοποίησε καὶ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ὁ Maysner παρέπεμπε πρόχειρα στὸ προσωπικὸ του ἀντίτυπο (Handexemplar) μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ τὸ συνεξετάσῃ κατὰ τὴν ἐπανεκδόση τοῦ ἔργου του. Παράλληλα διεξῆλθε ἄλλη μιὰ φορὰ πολλὰς ἀπὸ τὴς παλαιὰς ἐκδόσεις ἐγγράφων καθὼς καὶ τὴς ἀναδημοσιεύσεις μὲ βελτιωμένες ἀναγνώσεις, ὅπως ἐκεῖνες τοῦ Wileken στὴν μνημειώδη του ἐκδοσὴ *Urkunden der Ptolemäerzeit* (Ältere Funde), τόμ. I (Βερολίνο 1922-27), τόμ. II (Βερολίνο 1935-57). Ἡ ἄμεση αὐτῆ ἐπαφὴ μὲ τὰ κείμενα τὸν βοήθησε νὰ σχηματίσῃ μὲ βάση τὰ γλωσσικὰ τους δεδομένα δική του κρίσιν γιὰ τὰ προβλήματα καὶ τοῦ ἐπέτρπε νὰ κάμῃ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διασαφήσεις καὶ διορθώσεις στὴν διατύπωσιν ἢ στὴς ἀπόψεις τοῦ Maysner. Στὸ ὑλικό αὐτὸ πρόσθεσε ὁ ἴδιος καὶ ὅσο ἄλλο ἔγινε προσιτὸ στὴν ἔρευνα μὲ νέες δημοσιεύσεις πτολεμαϊκῶν ἐγγράφων ἀπὸ τότε ποὺ σταμάτησε τὴν

συλλογή του ό Mayser (1936) ώς τελευταία (1968). Έκτός όμως από τώ ύλικό, πού τώ έπλούτισε κατ' αυτόν τόν τρόπο, ό Schmoll στήν έπεξεργασία του έλαβε υπόψη και τά πορίσματα τής γραμματικής έρευνας για τήν Κοινή, πρώιμη και μεταγενέστερη, πού δέν είχε αξιοποιήσει ή δέν είχε προλάβει νά γνωρίσει ό Mayser, και τά χρησιμοποίησε, στο μέτρο πού θεωρούσε αναγκαίο, κατά τόν ύπομνηματισμό και τήν έρμηνεία τού ύλικού του. Έτσι τώ μέρος αυτό τής Γραμματικής τού Mayser, στήν μορφή πού τώ έχομε μπροστά μας, φέρει σέ άρκετά μεγάλη έκταση τήν προσωπική σφραγίδα τού Schmoll ώς έπιμελητή τής άναθεωρήσεώς του. Θα δούμε παρακάτω τίς λύσεις πού έδωσε στα προβλήματα πού είχε νά άντιμετωπίσει.

Έργο μιās γραμματικής τού είδους αυτού είναι νά συγκεντρώσει από τά γραπτά μνημεία μιās περιοχής (στήν περίπτωση μας τής Αιγύπτου) και μιās χρονικής περιόδου (έδώ τής πτολεμαϊκής) όλες τίς άποκλίσεις από τόν κανόνα τής γλώσσας για τήν όποία πρόκειται (έδώ τής Έλληνικής) και νά τίς έρμηνεύσει από γλωσσόιστορική άποψη. Άλλά ή Έλληνική, για τήν όποία πρόκειται στήν περίπτωση αυτήν, ήταν ώς τώ τέλος τών κλασσικών χρόνων και κάμποσο άργότερα διηρημένη σέ διαλέκτους με μεγαλύτερες ή μικρότερες διαφορές μεταξύ τους. Γεννάται έπομένως τώ έρώτημα ποιά διάλεκτος θα αποτελέσει έδώ τόν κανόνα. Τώ πράγμα όμως δέν παρουσιάζει δυσκολία, γιατί κανόνα τής Έλληνικής από τόν 4ο αιώνα και έξής αποτελεί ή γλώσσα τής άττικής πεζογραφίας και γραφειοκρατίας, πού είχαν υιοθετήσει ως έπίσημη γραπτή γλώσσα τού κράτους των οι Μακεδόνες, υπό τήν ήγεσία τών όποίων οι Έλληνες πέρασαν και έγκαταστάθηκαν στήν Αίγυπτο και τήν άλλη Άνατολή. Τίς άποκλίσεις λοιπόν από τήν άττική αυτή γλώσσα στήν Έλληνική τής πτο-ύγπλεμαϊκής Αίτου ειδικά στον τομέα τής φωνητικής πραγματεύεται τώ τμήμα τής Γραμματικής τού Mayser πού μάς άπασχολεί.

Οι άποκλίσεις αυτές στα υπό εξέταση γραπτά μνημεία μάς θέτουν μπροστά σέ δύο προβλήματα: α) ποιές από αυτές αντιπροσωπεύουν τήν γλωσσική κατάσταση τού τόπου στήν δεδομένη χρονική περίοδο και ποιές είναι γραφικά όλισθήματα τών γραφών χωρίς σημασία από γραμματική άποψη; β) άν στήν έκταση πού συμπίπτουν με παλαιούς διαλεκτικούς τύπους αντιπροσωπεύουν γνήσιους διαλεκτισμούς τής αρχαίας Έλληνικής μέσα στήν Κοινή ή φαινομενικές όμοιότητες διαλεκτισμών με τώ άλλοιωμένο για διαφόρους λόγους μέσα στήν Κοινή άττικό γλωσσικό ύλικό.

Η γενική στάση τού Mayser άπέναντι στο πρώτο πρόβλημα ήταν ότι όπου δέν είναι έμφανής φωνητικός λόγος για μιάν άπόκλιση πού διαπιστώνουμε από τόν άττικό κανόνα, πρέπει τίς περισσότερες φορές νά όφείλεται αυτή σέ ψυχολογικούς λόγους, πού δέν τούς φανταζόταν πάντως νά περιορίζονται στο γραπτό κείμενο. Πέρα από αυτό είχε και εκείνος, όπως όλοι μας, υπόψη του ότι από τά χειρόγραφα γενικά, και ιδίως από τά χειρόγραφα άμαθών γραφών, όπως είναι πολλά από τά παπυρικά κείμενα, δέν λείπουν και οι καθαρές παραγραφές, πού είναι από γραμματική άποψη άδιάφορες; ήταν ώστόσο φειδωλός στήν άναγνώριση τέτοιου είδους λαθών. Άντίθετα ό Schmoll στήν έπεξεργασία του δίνει στο φαινόμενο τής παραγραφής μεγάλη έκταση, και πάρα πολλές μαρτυρίες άποκλίσεων ή τίς θεωρεί άνεπιφύλακτα γραφικής φύσεως ή διστάζει, άκόμη και όταν δέν είναι μεμονωμένες, άν δέν πρέπη νά τίς θεωρήσει παραγραφές μάλλον παρά μαρτυρίες τής ζωντανής γλώσσας.

Ἔτσι λ.χ. γιὰ νὰ ἀναφέρω μερικά παραδείγματα: Τὴν γραφὴν *υ* ἀντὶ *ε* (σ. 46, 1 κ.έ.) τὴν ἀποδίδει σὲ γραφικὴ πρόληψη ἐπομένου *υ*, ἐπειδὴ αὐτὴ τὴν ἐντύπωση δίνουν οἱ μαρτυρίες τοῦ φαινομένου ἀπὸ τὴν πτολεμαϊκὴ ἐποχὴ (*ἐνύχιρον, πέλικιν, ἰλκίσασι, ἀρχιγυρωγού*). Ἡ γραφὴ ὅμως αὐτὴ ἔχει τὸ ἀντίστοιχό της, ἔστω καὶ σὲ ἀριθμητικὰ περιορισμένες μαρτυρίες, στὴν γραφὴ *ε* ἀντὶ *υ* (σ. 80, 10 κ.έ.: *μάοτες, ἀνεπεύθυνος* [γιατὶ τὸ τελευταῖο αὐτὸ εἶναι παράλληλος σχηματισμὸς τοῦ ἀνεπεύθυνος καὶ ὄχι φωνητικὸ ταίρι του;]) καὶ προπάντων εἶναι τόσο ἡ μιὰ ὅσο καὶ ἡ ἄλλη πολὺ συχνὲς στὴν κατόπι ἐποχὴ ἀκόμη καὶ σὲ περιπτώσεις ποὺ δὲν χωρεῖ ἡ γραφικὴ ἐξήγηση τοῦ Schmoll (βλ. μαρτυρίες στὸ βιβλίον μου *Voruntersuchungen zu einer Grammatik der Papyri der nachchristlichen Zeit*, Μόναχο 1938, σ. 33, ὑποσ. 1), ὥστε νὰ φαίνεται πῶς ἐκανοποιητικὴ ἡ ἐξήγηση ὅτι οἱ γραφεὲς αὐτὲς ἀντανάκτουσαν μιὰ ἀπὸ τὶς προφορὰς τοῦ *υ* στὴν Κοινὴ, πιθανῶς τὴν *θ*, ποὺ ἔχει ἐπιβιώματα ὡς τὴν νέα Ἑλληνικὴ (βλ. τὴν εἰσήγησή μου στὸ 7ο παπυρολογικὸ συνέδριον [Γενεὺν 1952] *Das Griechische in Ägypten: Museum Helveticum* 10, 1953, σ. 255 κ.έ.). - Γραφικὴ πρόληψη βλέπει ὁ Schmoll καὶ στὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς *γ* μεταξὺ τῆς διφθόγγου *ευ* καὶ ἐπομένου φωνήεντος (σ. 142, 41 κ.έ.), ἐπειδὴ τὰ παραδείγματα τοῦ φαινομένου ποὺ τοῦ προσφέρει τὸ ὕλικό του (*εὐγεργέταις, εὐγεργέτιδι*) παρουσιάζουν στὴν συνέχεια καὶ ἄλλο *γ*: ἐνῶ ὁ Mayser I² 115 τὴν εἶχε πολὺ σωστὰ σχετίζει μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ νεοελληνικὴ (*εὐαγγέλιον*) *βγαγγέλιο, ζηλεύω*) *ζηλεύω, παύω/παύω* κτλ.), γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ὁποίας βλ. P. Kretschmer, *Der heutige lesbische Dialekt*, Βιέννη 1905, 193 κ.έ. - Τὸ *ἐπαναγκάσμι* ἀντὶ *ἐπαναγκάσαι* στὸ παράδειγμα ὅπως *γράφημι Ἀπολλωνίου ... ἐπαναγκάσμι* τὸ χαρακτηρίζει ὁ Schmoll γραφικὸ λάθος, ἀλλὰ πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ πρῶμην μαρτυρίαν ἐνὸς συντακτικοῦ νεωτερισμοῦ τῆς Κοινῆς, ποὺ ἐπιδίδει στὴν κατόπι ἐποχὴ (βλ. *Vorunters.* σ. 113, ὑποσ. 2, καὶ τὴν μελέτη μου «Zur Häufung synonymer Partikeln in der spätgriech. Volkssprache», *Byz. Forschungen* 3, 1968, σ. 138, ὑποσ. 9). - Κτλ.

Ἀκόμη καὶ σὲ περιπτώσεις μεμονωμένων μαρτυριῶν σκόπιμο εἶναι νὰ μὴ σπεύδῃ κανεὶς νὰ ἀναγνωρίξῃ παραγραφφές, γιὰτὶ καὶ αὐτὲς καμμιά φορὰ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ νέα παραδείγματα ποὺ ἔρχονται κατόπι στὸ φῶς ἢ καὶ ἀπὸ ἐπιβιώσεις στὴν νέα Ἑλληνικὴ μέσω τῆς προφορικῆς παραδόσεως.

Θυμίζω ἐδῶ τὴν περίπτωση τῆς ρηματικῆς καταλήξεως *-μεσθα*, ποὺ ὁ Mayser (I² 2, σ. 92) ἀμφισβήτησε τὴν γνησιότητά της σὲ πτολεμαϊκὸ πάπυρο, ἐπειδὴ τὸ παράδειγμα ἦταν μεμονωμένο καὶ τὸ κείμενο ποὺ τὸ παραδίδει εἶναι, ὅπως σημειώνει, γεμάτο ἀπὸ παραγραφφές· καὶ ὅμως, ὅπως εἶδεξα (βλ. τὴν μελέτη μου «Ἡ ρηματικὴ καταλήξις *-μεσθα*», *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμην τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 225 κ.έ.), ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ παραδείγματα σὲ μεταχριστιανικοὺς παπύρους καὶ ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νέας Ἑλληνικῆς. - Ἔτσι καὶ ὁ τύπος *πλείσσει* ἀντὶ *πλείστον* θὰ μπορούσε νὰ μὴν εἶναι γραφικὸ λάθος, ὅπως τὸ χαρακτηρίζει ὁ Schmoll (σ. 154, 32 κ.έ.), ἀλλὰ μαρτυρία τοῦ νεοελληνικοῦ *πλείσ(σ)ος* (ποὺ τελικὰ ἐπικράτησε νὰ γράφεται *πλήσος* ἀπὸ συσχέτισμό πρὸς τὸ *πλήθος*: βλ. Σ. Ξανθοῦδιδου, *Β. Κορνάρου Ἐρωτόκριτος*, σμμ. στὸν στ. Β 2259, σ. 427 καὶ ὑποσ. 2 καὶ 7, καὶ Γλωσσάριον σ. 669). Ἡ ἀφομοίωση στ)σσ παραδίδεται καὶ στὸ *γράφαις (=γράφαις)* P. Hamb. 39 II (II μ.Χ.), ποὺ ἴσως ἔχει ἐπιβιώσει ἐπίσης στὸ νεώτερο *γρασίδι* (βλ. Ν. Ἀνδριώτη, *Ἐτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς νέας Ἑλληνικῆς*², Θεσσαλονίκη 1967, στὴν λ.).

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο ζήτημα, τῆς σχέσεως δηλ. τύπων τῆς Κοινῆς μὲ ἴμοιους τῶν τύπων τῶν ἀρχαίων διαλέκτων, ὁ Mayser, ἂν καὶ ὑπαδὸς τῆς θεω-

ρίας ὅτι ἡ Κοινή ἦταν ἐξελιγμένη μορφή τῆς Ἀττικῆς, δὲν ἀρνοῦνταν τὴν ἀνάμειξη τῶν διαλέκτων στὸν προφορικό λόγο τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων τῆς Αἰγύπτου, πίστευε ὅμως ὅτι ὁ ἀντίκτυπος ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη αὐτὴν στὸν γραπτὸ λόγο δὲν ἦταν σημαντικός· γι' αὐτὸ περιόριζε τὸν ἀριθμὸ τῶν διαλεκτισμῶν στὸ ὕλικό του καὶ προτιμοῦσε γιὰ πολλὰς ὁμοιότητες τοῦ τελευταίου πρὸς διαλεκτικούς τύπους νὰ δίνει ἄλλη ἐξήγηση, φωνητικὴ ἢ ἀναλογικὴ. Ἡ στάση τοῦ Schmoll ἀπέναντι στὸ ἴδιο πρόβλημα διαφέρει μόνο κατὰ τοῦτο, ὅτι αὐτὸς δέχεται ὡς διαλεκτικούς καὶ μερικούς τύπους, πού ὁ Mayser εἶχε τὴν τάση νὰ τοὺς ἀποκλείσει ἀπὸ τὴν κατηγορία αὐτὴν.

Βλ. τὰ σχετικά μὲ τοὺς τύπους ἐρσενικός, διόρφος [ὅπου θὰ ἐβλεπα, ὅπως καὶ ὁ Mayser, μάλλον φωνητικὴ τροπὴ· πρβ. καὶ ἰων. ὀρφέω ἀπέναντι στὸ ὀφέω], κλίβανος στὴν σ. 6 καὶ ὁδῶκοντα στὴν σ. 13.-Ἀξιοσημείωτο πῶς στὴν περίπτωση τοῦ χρᾶσθαι ἀποκαθιστᾶ τὰ πράγματα: Ἡ φράση τοῦ Mayser (I 19) «*χρᾶσθαι ... neben gewöhnlichem χρῆσθαι etc. ist sicher Analogiebildung und kein Ionismus*» γίνεται στὸν Schmoll «*χρᾶσθαι statt χρῆσθαι ist zuerst im Ionischen als Analogiebildung zu den Verba auf -ᾶσθαι nachzuweisen*».

Συνήθως ὅμως καὶ αὐτὸς ἢ ἀποκλείει τὴν διαλεκτικὴ προέλευση τέτοιων τύπων καὶ τοὺς δίνει ἄλλη ἐξήγηση ἢ ἀποφεύγει νὰ πάρῃ θέση στὸ σχετικὸ πρόβλημα.

Ἔτσι λ.χ. γιὰ τοὺς τύπους τέσσερα, τεσσεράκοντα (σ. 13,5 κ.έ.· πρβ. καὶ σ. 34, 21 κ.έ.) ταλαντεύεται μεταξὺ τῆς ἐκδοχῆς ὅτι εἶναι ἰωνικοὶ καὶ τῆς ἀποδόσεώς των σὲ ἀνομοιωτικὴ τροπὴ τοῦ α σὲ ε, γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ ε ἀντὶ α περιορίζεται μόνο στοὺς τύπους μὲ α στὴν τρίτη συλλαβή, πράγμα πού τὸν κάνει νὰ ὑποπτεύεται ἀνεξάρτητη φωνητικὴ τροπὴ ὑπὸ ὀρισμένους ἔρους. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ στηρίζεται σὲ λίγες μαρτυρίες καὶ ἡ εἰκόνα μπορεῖ νὰ ἀλλάξῃ ἀργότερα μὲ τὴν ἀποκάλυψη καὶ ἄλλων (ὁ Mayser γινώριζε μόνο ἓνα ἐπιγραφικὸ παράδειγμα τοῦ τέσσερα ἐνῶ τώρα ἔχομε μαρτυρημένα ἀπὸ παπύρους καὶ τέσσερας καὶ τεσσεράκοντα), ἡ ἀνάμειξη τύπων πού διαπιστώνομε σὲ τέτοιες περιπτώσεις καὶ πού τὴν συναντοῦμε στὸ τέσσερες καὶ στὴν νέα Ἑλληνικὴ (τέσσερις, τέσσερα ἀπέναντι σὲ γεν. τεσσάρων καὶ σαράντα κοινὸ ἀπέναντι σὲ σαράντα διαλεκτικὸ) ἔχει, ὡς φαινόμενο τῆς μεταγενέστερης γενικῆς Ἑλληνικῆς, πολὺ μεγάλη ἔκταση καὶ εἶναι τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς Κοινῆς (βλ. παρακάτω).-Ἰωνισμὸ θὰ ἀναγνώριζα γιὰ λογαριασμὸ μου καὶ στὸν τύπο εὐκαιρῆ ἀντὶ εὐκαιρία τουλάχιστο στὸν P. Oxy. 123,3 (III/IV μ.Χ.) καὶ ὅχι μὲ τὸν Schmoll ὑποχωρητικὸ σχηματισμὸ ἀπὸ τὸ εὐκαιρεῖν (σ. 12, 17 κ.έ.). Τὸ ἰων. η ἐμφανίζεται μεμονωμένα καὶ στὰ ὀνόματα σὲ -ία, λ.χ. ἰκετηρίην (σ. 11, 12). Ἐπειδὴ δὲ στὴν Κοινή ἢ φωνητικὴ ἀκολουθία ιη συναρτεῖται σὲ η (i), τὸ ἰων. εὐκαιρῆ ἦταν ἐπόμενο νὰ καταλήξῃ σὲ εὐκαιρῆ. Τέτοιοι τύποι πρέπει νὰ εἶχαν εὐρύτερη διάδοση στὴν Κοινή, γιατί ἔχουν ἐπιβιώσει κοντὰ σὲ ἄλλους ἰωνισμούς στὴν νεώτερη διάλεκτο τοῦ Πόντου (πρβ. οἰκονομῆ, φιλή κτλ.· βλ. τὴν εἰσήγησή μου στὸ 11ο βυζαντινολογικὸ συνέδριο (Μόναχο 1958), *Die griechische Sprache zwischen Koine und Neugriechisch*, Bericht II 1, σ. 28.-Διαλεκτικὴ ἀρχὴ ἔχει πιθανῶς καὶ τὸ ὄπωρα (σ. 75, 25), πού ἔχει ἐπιβιώματα ὡς τὴν νέα Ἑλληνικὴ (βλ. τὴν μελέτη μου «Ἐρευναὶ εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν ἐλληνικῶν παπύρων», *Ε.Φ.Σ.Θ.* 7, 329 κ.έ.). - Καὶ ἄλλα τὸ ἴδιο.

Ἄλλὰ τὸ θέμα τῆς συμμετοχῆς τῶν ἀρχαίων διαλέκτων στὴν δημιουργία τῆς Κοινῆς θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ἀντιμετωπισθῇ καὶ ἀπὸ ἄλλη ἄποψη. Τὰ χρόνια

αυτὰ συντελεῖται ἡ μετάβαση τῆς ἀρχαίας στὴν νέα Ἑλληνική. Τὴν διαδικασία ὅμως τῆς ἐξελιξέως, μάλιστα στὸν τομέα τῆς φωνητικῆς, ὁ ὁποῖος διαδραμάτισε μεγάλο ρόλο στὴν ἀλλαγὴ, μᾶς τὴν ἀποκρύπτει ἡ ἐπίσημη γραφειοκρατικὴ γλῶσσα μὲ τὸ νὰ ἀκολουθῆ τὴν ἱστορικὴ ὀρθογραφία τῆς Ἀττικῆς. Ἄν ἦταν νὰ κρίνωμε μόνον ἀπὸ αὐτὴν, θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε ὅτι κατὰ τὴν πτολεμαϊκὴ ἐποχὴ ἡ Κοινὴ τῆς Αἰγύπτου εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ Ἀττικὴ μὲ ἀσήμαντες καινοτομίες. Ἀλλὰ ἡ εἰκόνα αὐτῆ, ποὺ παρέσυρε στὴν κρίση του γιὰ τὴν φύση τῆς Κοινῆς τὸν Maysner, ἀλλὰ καὶ τὸν Schmoll, εἶναι ἀπατηλὴ. Ἀπὸ τὰ λάθη τῶν γραφέων, ποὺ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τηρήσουν τὴν ἱστορικὴ ὀρθογραφία, συνάγουμε ἀναμφισβήτητα ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴν κάτω ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ὀρθογραφία τῆς Ἀττικῆς βρίσκονται σὲ δράση τὰ φαινόμενα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴν νέα Ἑλληνική: ὁ μονοφθογγισμὸς τῶν διφθόγγων, ἡ χρονικὴ ἐξίσωση τῶν μακρῶν καὶ τῶν βραχέων φωνηέντων, ὁ ἰωτακισμὸς, ἡ ἀλλαγὴ στὴν ἄρθρωση τῶν μέσων καὶ τῶν δασέων συμφώνων, ἡ ἀπλοποίηση τῶν διδύμων συμφώνων, κτλ. Τὰ φαινόμενα ὅμως αὐτὰ δὲν παρουσιάζονται οὔτε μόνον ἐκεῖ οὔτε πρώτη φορὰ ἐκεῖ. Ὅπως παρατήρησε ὁ Kretschmer (*Die Entstehung der Koine*, Βιέννη 1900), στὴν μεγάλη τους πλειονότητα διαπιστώνονται ἤδη στὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη διάλεκτο τῆς μητροπόλεως, καὶ εἶναι φυσικότερο νὰ δεχθοῦμε ὅτι μεταφυτεύτηκαν στὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἀποίκους τῆς ποὺ τὰ ζοῦσαν στὴν μητρικὴ τους γλῶσσα παρὰ ὅτι ἀναπτύχθηκαν πάλι ἐκεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν διαλέκτους. Ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν εἶχε τότε μεγάλη ἀπὸδοχή, γιατί ἐπικρατοῦσε γενικὰ ἡ γνώμη ὅτι ἡ Ἀττικὴ εἶχε ἐκτοπίσει τὴν ἀρχαίαν διάλεκτον καὶ εἶχε ἔπειτα, ὡς Κοινὴ πιά, ἐξελιχθῆ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς νέας Ἑλληνικῆς. Στὸ μεταξύ ὅμως τὸ γλωσσικὸ ὕλικὸ καὶ τῶν ἀρχαίων διαλέκτων καὶ τῆς Κοινῆς ἔχει πλουτισθῆ ἀφάνταστα, καὶ ἐπιπλέον ἔχει γίνῃ καλύτερα γνωστὴ ἡ νέα Ἑλληνική, ποὺ συνεχίζει τὴν Κοινὴ. Καὶ ἡ ἀντιπαράβoλῃ Κοινῆς καὶ νέας Ἑλληνικῆς ποὺ ἔγινε μὲ τὰ νέα δεδομένα, καὶ μάλιστα σὲ σημεία ὅπου ἡ δευτέρα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πρώτη, ἀποκάλυψε ἓνα κοινὸ καὶ στίς δύο χαρακτηριστικὸ, ὅτι οὔτε ἡ μιὰ οὔτε ἡ ἄλλη διέπονται ἀπὸ γραμματικὴ νομοτέλεια, ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ συμβαίη, ἂν ἡ Κοινὴ εἶχε προέλθει ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, ἀλλὰ παρουσιάζουν μιὰν ἀυθαίρετη ἀνάμειξη στοιχείων διαφορετικῆς προελεύσεως: χαρακτηριστικὸ, ποὺ δείχνει ὅτι ἡ Κοινὴ, ὅχι ὅπως γραφόταν στὰ ἐπίσημα ἔγγραφα, ἀλλὰ ὡς ζωντανὸ ὄργανο ἐπικοινωνίας καὶ ὡς πρόγονος τῆς νέας Ἑλληνικῆς, ἦταν μιὰ ρευστὴ μορφή τῆς Ἑλληνικῆς, ποὺ δημιουργήθηκε μέσα στὴν χοάνη τῆς ἐξελληνισμένης Ἀνατολῆς ἀπὸ τὴν πάλιν τῶν γλωσσικῶν στοιχείων καὶ τάσεων ποὺ ἔφεραν μαζί τους οἱ Ἑλληνας ἀποικοὶ ἀπὸ τὴν διάλεκτον τῶν μὲ τὴν ἀττικίζουσα ἐπίσημη γλῶσσα τῆς γραφειοκρατίας, ἡ ὅποια δρώντας ἐκ τῶν ἄνω συνεῖχε τὸ ὅλο οἰκονομικὸν καὶ τοῦ πρόσδιδο τὴν ἐπίφασιν μιᾶς σχετικῆς ὁμοιομορφίας (βλ. *Die griech. Sprache*, ἔ.ἀ., σ. 20 κ.έ.).

Ὅτι ἡ κατάστασις ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὴν γλῶσσα ἦταν αὐτῆ, τὸ γνωρίζει ἀσφαλῶς ὁ Schmoll ὅχι μόνον ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία, στὴν ὁποία παραπέμπει, ἀλλὰ καὶ γιατί τὰ συμπτώματα τῆς πάλιν διαφορετικῶν στοιχείων εἶναι τόσο ἐκδηλὰ στὸ ὕλικόν του, ὥστε ἐπανειλημμένως ἀναγκάζεται κατὰ τὴν συζήτησίν του νὰ κἀνη ἀναφορὰς σ' αὐτὴν.

Βλ. λ.χ. σ. 46, 9 κ.έ. καὶ σ. 118, 23 κ.έ. γιὰ τὴν δύο προφορὰς ποὺ εἶχε τὸ η μέσα στὴν

Κοινή· σ. 80 κ.έ. για την μη ένιαία προφορά του υ' σ. 127, 31 κ.έ. για τις αποκλίσεις στην κληρονομημένη από την Ἀττική συναίρεση· σ. 194, 28 κ.έ. για την φωνητική ποικιλία του συμπλέγματος ρσ και ρρ στην Κοινή, που έπιβεβαιώνεται και από την νέα Ἑλληνική κ.τλ.

Ἄλλά δέν αξιοποίησε τὰ πορίσματα τῆς σχετικῆς έρευνας οὔτε για νὰ τροποποιήση και συμπληρώση ανάλογα τὴν εἰκόνα τῆς Κοινῆς πού παρέλαβε ἀπὸ τὸν Mayser οὔτε για νὰ ἀνιχνεύση τίς διαλεκτικὲς ρίζες τῶν ἐπιμέρους φαινομένων της στὸ ποσοστὸ πού εἶναι ἀνιχνεύσιμες. Μπορεῖ βέβαια νὰ ἔγη και μετὰ τὴν νέα διερεύνηση τοῦ θέματος ἐπιφυλάξεις, ὅπωςδῆποτε ὅμως δέν ἀρκοῦσε ἡ ἀόριστη σημείωσή του (σ. 1, ὑποσ. 2), ὅτι τὴν συμμετοχὴ τῶν μὴ ἀττικῶν διαλέκτων στὴν δημιουργία τῆς Κοινῆς τονίζει πάλι (ὕστερα δηλ. ἀπὸ τὸν Kretschmer) ὁ Καψωμένος, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ πάρη θέση, θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ, μὲ τὰ δεδομένα τοῦ ὕλικου του σ' αὐτὴν τὴν ἀνάλυση τῆς Κοινῆς.

Ἡ ἐπιφυλακτικὴ στάση πού τήρησε ὁ Schmoll ἀπέναντι στὰ βασικὰ αὐτὰ προβλήματα εἶναι ἐκδηλῆ σ' ὅλο τὸ τμῆμα τῆς Γραμματικῆς πού ἐπεξεργάσθηκε. Ἐπειδὴ λ.χ. πολλὰ παραδείγματα ἀποκλίσεων ἀπὸ τὸν τελειμένο κανόνα ἐπιδέχονται δύο (καμιά φορά και τρεῖς· πρβ. σ. 44, 10 κ.έ.) ἐρμηνεῖες, προτείνει μὲ περισσότερο ἢ λιγότερο δισταγμὸ τὴν μία, συγχρόνως ὅμως ὑποδεικνύει τὴν δυνατότητα και ἄλλης (ἢ ἄλλων).

Ἔτσι λ.χ. σὲ περιπτώσεις ὅπου τίθεται ζήτημα μεταξὺ φωνητικῆς και μορφολογικῆς ἐρμηνείας: Για τὸν τύπο *ἐπρωτηθεῖς* ἀντὶ *ἐπερ-* δέχεται γραφὴ *ε* ἀντὶ *η* (σ. 40, 6), ὑπολογίζει ὅμως και μὲ τὴν δυνατότητα τὸ *η* νὰ εἶναι μεταφορὰ τῆς αὐξήσεως ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ στὴν μετοχὴ (σ. 40, 18). Τὸ ἴδιο στοὺς τύπους *ἐνεργα* (σ. 47, 47), *εἰσέλθομεν* (σ. 48, 1 κ.έ.) δέχεται ὅτι ὑπόκειται γραφὴ *ε* ἀντὶ *η*, ἀλλὰ σημειώνει ὡς δυνατό νὰ παρουσιάζουν ἀπώλεια τῆς αὐξήσεως (σ. 49, 8 κ.έ.). Καὶ στὴν μιὰ και στὴν ἄλλη περίπτωση θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ φωνητικὴ ἐξήγηση εἶναι πιθανότερη. - Ὅμοιο πρόβλημα θέτουν οἱ τύποι *πονέσαι* και *πεπονεκέαι* (σ. 49, 1 κ.έ.), ὅπου πάντως, ἐπειδὴ οἱ τύποι τοῦ ρήματος μὲ χαρακτήρα *ε* μαρτυροῦνται και ἄλλοῦ στὴν Κοινή και στὴν νέα Ἑλληνικὴ, ἡ μορφολογικὴ ἐξήγηση εἶναι προτιμότερη, ἔστω και ἂν στοὺς παπύρους πλεονάζουν οἱ τύποι μὲ χαρακτήρα *η*· γιατί, ὅπως εἶπαμε, ἡ ἀνάμειξη τύπων εἶναι μέσα στὴν φύση τῆς Κοινῆς. - Για τοὺς τύπους *παρακαλέσαμεν*, *παραγεγόμεθα*, *παρασταναι*, *παραστήκαμεν* διστάζει ἂν μαρτυροῦν ἀφομοιωτικὴ γραφὴ (θὰ προτιμοῦσα νὰ τὴν χαρακτηρίσω κατίσχυση τῆς προθέσεως) ἢ ἀπώλεια τῆς αὐξήσεως ἢ τοῦ ἀναδιπλασιασμοῦ (σ. 44, 24 κ.έ.). Στὴν περίπτωση αὐτὴν φαίνεται ὅτι ἡ κατίσχυση τῆς προθέσεως ἐξετόπισε τὴν αὐξηση στὰ σύνθετα πρῶτα και ἀπὸ τὰ σύνθετα κατόπι μεταδόθηκαν οἱ ἀνάυξετοι τύποι και στὰ ἀπλά· βλ. Mayser I² 2, 98, 4 κ.έ. Τὸ μεταβατικὸ στάδιο ἀποτελοῦν οἱ τύποι μὲ παράλειψη τῆς ἐκθλίψεως στὰ σύνθετα, *παραελκύσης*, *παραγεγόμεναι* κ.τ.· πρβ. σ. 133, 29 και *BNJ* 16 (1939) 26.

Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἐξἄλλου ὁ Schmoll ἀρκεῖται νὰ ἀναφέρῃ τίς γνώμες ἄλλων για ἐπιμέρους παραδείγματα ἢ φαινόμενα χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ παίρῃ θέση.

Λ.χ. για τὸ *δανίζω* περιορίζεται νὰ ἀναφέρῃ τὴν γνώμη τοῦ Debrunner ὅτι πρόκειται για ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὸ *δανείζω* σχηματισμὸ (σ. 62, 34 κ.έ.). - Για τοὺς ὅπως *ἐκχθρός* (σ. 186, 16 κ.έ.) ἀναφέρει τὴν γνώμη τοῦ G. Meyer, πού θεωρεῖ τὸ *κχ* ὡς *affricata*, και τοῦ E. Hermann, πού τὸ θεωρεῖ ὡς ἔνδειξη ὅτι τὸ ὄριο τῶν συλλαβῶν πέφτει μέσα στὸ οὐραμιακόφωνο (ἔτσι ἦδη ὁ Mayser I¹ 169).

Κοινή· σ. 80 κ.έ. για τὴν μὴ ἐνιαία προφορά τοῦ υ' σ. 127, 31 κ.έ. για τὶς ἀποκλίσεις στὴν κληρονομημένη ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ συναίρεση· σ. 194, 28 κ.έ. για τὴν φωνητικὴ ποικιλία τοῦ συμπλέγματος *rs* καὶ *rr* στὴν Κοινή, ποὺ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν νέα Ἑλληνικὴ κτλ.

Ἄλλὰ δὲν ἀξιοποίησε τὰ πορίσματα τῆς σχετικῆς ἔρευνας οὔτε για νὰ τροποποιήσῃ καὶ συμπληρώσῃ ἀνάλογα τὴν εἰκόνα τῆς Κοινῆς ποὺ παρέλαβε ἀπὸ τὸν Maysen οὔτε για νὰ ἀνιχνεύσῃ τὶς διαλεκτικὲς ρίζες τῶν ἐπιμέρους φαινομένων τῆς στὸ ποσοστὸ ποὺ εἶναι ἀνιχνεύσιμες. Μπορεῖ βέβαια νὰ ἔχῃ καὶ μετὰ τὴν νέα διερεύνηση τοῦ θέματος ἐπιφυλάξεις, ὅπωςδὴποτε ὅμως δὲν ἀρκοῦσε ἡ ἀόριστη σημείωσή του (σ. 1, ὑποσ. 2), ὅτι τὴν συμμετοχὴ τῶν μὴ ἀττικῶν διαλεκτῶν στὴν δημιουργία τῆς Κοινῆς τονίζει πάλι (ὕστερα δηλ. ἀπὸ τὸν Kretschmer) ὁ Καψωμένος, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ πάρῃ θέση, θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ, μὲ τὰ δεδομένα τοῦ ὕλικου τοῦ σ' αὐτὴν τὴν ἀνάλυση τῆς Κοινῆς.

Ἡ ἐπιφυλακτικὴ στάση ποὺ τήρησε ὁ Schmoll ἀπέναντι στὰ βασικὰ αὐτὰ προβλήματα εἶναι ἐκδηλῆ σ' ὅλο τὸ τμήμα τῆς *Γραμματικῆς* ποὺ ἐπεξεργάσθηκε. Ἐπειδὴ λ.χ. πολλὰ παραδείγματα ἀποκλίσεων ἀπὸ τὸν τεθειμένο κανόνα ἐπιδέχονται δύο (καμιά φορὰ καὶ τρεῖς· πρβ. σ. 44, 10 κ.έ.) ἐρμηνεῖες, προτείνει μὲ περισσώτερο ἢ λιγότερο δισταγμὸ τὴν μία, συγχρόνως ὅμως ὑποδεικνύει τὴν δυνατότητα καὶ ἄλλης (ἢ ἄλλων).

Ἔτσι λ.χ. σὲ περιπτώσεις ὅπου τίθεται ζήτημα μεταξὺ φωνητικῆς καὶ μορφολογικῆς ἐρμηνείας: Για τὸν τύπο *ἐπηρωτηθεῖς* ἀντὶ *ἐπερ-* δέχεται γραφὴ *ε* ἀντὶ *η* (σ. 40, 6), ὑπολογίζει ὅμως καὶ μὲ τὴν δυνατότητα τὸ *η* νὰ εἶναι μεταφορὰ τῆς ἀξήσεως ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ στὴν μετοχὴ (σ. 40, 18). Τὸ ἴδιο στοὺς τύπους *ἐνεγκα* (σ. 47, 47), *εἰσέλθομεν* (σ. 48, 1 κ.έ.) δέχεται ὅτι ὑπόκειται γραφὴ *ε* ἀντὶ *η*, ἀλλὰ σημειώνει ὡς δυνατό νὰ παρουσιάξουν ἀπώλεια τῆς ἀξήσεως (σ. 49, 8 κ.έ.). Καὶ στὴν μιὰ καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ φωνητικὴ ἐξήγηση εἶναι πιθανότερη. "Ὁμοιο πρόβλημα θέτουν οἱ τύποι *πορέσαι* καὶ *πεπονεκέναι* (σ. 49, 1 κ.έ.), ὅπου πάντως, ἐπειδὴ οἱ τύποι τοῦ ρήματος μὲ χαρακτήρα *ε* μαρτυροῦνται καὶ ἀλλοῦ στὴν Κοινή καὶ στὴν νέα Ἑλληνικὴ, ἡ μορφολογικὴ ἐξήγηση εἶναι προτιμότερη, ἔστω καὶ ἂν στοὺς πατύρους πλεονάζουν οἱ τύποι μὲ χαρακτήρα *η*· γιατί, ὅπως εἶπαμε, ἡ ἀνάμειξη τύπων εἶναι μέσα στὴν φύση τῆς Κοινῆς. -Γιὰ τοὺς τύπους *παρακαλέσαμεν*, *παραγερόμεθα*, *παραστάται*, *παραστήκαμεν* διστάζει ἂν μαρτυροῦν ἀφομοιωτικὴ γραφὴ (θὰ προτιμοῦσα νὰ τὴν χαρακτηρίσω κατἄχωση τῆς προθέσεως) ἢ ἀπώλεια τῆς ἀξήσεως ἢ τοῦ ἀναδιπλασιασμοῦ (σ. 44, 24 κ.έ.). Στὴν περίπτωσι αὐτὴν φαίνεται ὅτι ἡ κατἄχωση τῆς προθέσεως ἐξετόπισε τὴν ἀξήση στὰ σύνθετα πρῶτα καὶ ἀπὸ τὰ σύνθετα κατόπι μεταδόθηκαν οἱ ἀνάμεικτοι τύποι καὶ στὰ ἀπλά· βλ. Maysen I³ 2, 98, 4 κ.έ. Τὸ μεταβατικὸ στάδιο ἀποτελοῦν οἱ τύποι μὲ παράλειψη τῆς ἐκθλίψεως στὰ σύνθετα, *παραελκύσης*, *παραγερόνει* κτλ.· πρβ. σ. 133, 29 καὶ *BNJ* 16 (1939) 26.

Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἐξἄλλου ὁ Schmoll ἀρκεῖται νὰ ἀναφέρῃ τὶς γνώμες ἄλλων για ἐπιμέρους παραδείγματα ἢ φαινόμενα χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ παίρνῃ θέση.

Λ.χ. για τὸ *δανίζω* περιορίζεται νὰ ἀναφέρῃ τὴν γνώμη τοῦ Debrunner ὅτι πρόκειται για ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὸ *δανείζω* σχηματισμὸ (σ. 62, 34 κ.έ.). -Για τοὺς ὅπως *ἐκχθρός* (σ. 186, 16 κ.έ.) ἀναφέρει τὴν γνώμη τοῦ G. Meyer, ποὺ θεωρεῖ τὸ *κχ* ὡς *affricata*, καὶ τοῦ E. Hermann, ποὺ τὸ θεωρεῖ ὡς ἐνδειξὴ ὅτι τὸ ὄριο τῶν συλλαβῶν πέφτει μέσα στὸ οὐρανισκόφωνον (ἔτσι ἦδη ὁ Maysen I¹ 169).

Ὁ δισταγμὸς αὐτὸς ἀνάμεσα σὲ διάφορες ἐκδοχὲς τὸν παρασύρει καμιά φορά σὲ διαφορετικὴ ἐρμηνεῖα ὁμοίων περιπτώσεων.

Ἔτσι λ.χ. διερωτᾶται κανεὶς γιατί γιὰ τὸ *παρέσχωμαι* γίνεται δεκτὸ ὅτι ἴσως ὑπόκειται σύμφυση τοῦ *παράσχωμαι* καὶ τοῦ *παρέχωμαι*, ἐνῶ γιὰ τὸ *διεγράψαι* θεωρεῖται πιθανότερο ὅτι παρουσιάζει μεταφορὰ τῆς ἀξήσεως στὸν τύπο τοῦ ἀπαρεμφάτου (σ. 37, 33 κ.έ.). Ἐπίσης γιατί στὰ *βρεχῆμι*, *ἐμπλεκέντος* κττ. γίνεται δεκτὸ ὅτι διείσδυσε τὸ ε ἀπὸ τὸν ἐνεστώτα (σ. 37, 22 κ.έ.) πρὸς τὸ ἀνάλογο *τέτρεφας* [σ. 72, 22]), ἐνῶ τὸ *ἐπέστελται* ἐξηγεῖται μὲ ἀφομοίωση τοῦ ε τῆς συλλαβῆς *-στελ-* πρὸς τὸ ε τῆς προηγούμενης συλλαβῆς (σ. 35, 35 κ.έ.). Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὴν νέα Ἑλληνικὴ, ὅπου ἡ *μετοχὴ στελμένος* ἀναμφισβήτητα ἔχει τὸ ε κατὰ τὸν ἐνεστώτα *στέλνω*, πρέπει καὶ στὸ *ἐπέστελται* νὰ μῆκε τὸ ε ἀπὸ τὸν ἐνεστώτα.

Πρέπει πάντως νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι ἡ ἐπιδεικνυμένη ἀπὸ τὸν Schmoll προσοχὴ στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ζητημάτων ἔχει τὸ εὐεργετικὸ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπιτυχάνεται πολλὰς φορές μὲ ἀσήμαντες ἀλλαγές στὸ κείμενο τοῦ Mayser ἀκριβέστερη ἢ σαφέστερη διατύπωση.

Λ.χ. σχετικὰ μὲ τὴν κρίση ὁ Mayser I 160 γράφει: «Wie die Elision wird die Krasis im Verse, da wo das Metrum sie fordert, nicht graphisch zum Ausdruck gebracht, woraus zu entnehmen ist, daß auch in Prosa die Schrift kein genaues Bild von der lebendigen Sprache gibt». Ὁ Schmoll σ. 138, 38: «Wie die Elision wird die Krasis im Vers auch da, wo das Metrum sie verlangt, nicht immer geschrieben. Daraus ist wohl zu ersehen, daß die Krasis in der Umgangssprache zugunsten der isolierten Silben zurückgetreten war». Ὁ Mayser I 245: «Phryn. Lobeck 144: *εὐθὺ τόπον ἐστίν, εὐθὺ Ἀθηρῶν εὐθὺς χρόνον*. Das älteste Beispiel für den Mißbrauch ist Aristot. rhet. p. 148, 27 Spengel». Ὁ Schmoll σ. 216, 14: «Zur Bedeutung (ἐνν. τοῦ *εὐθὺ*) Phryn. 144 Lob.: *εὐθὺ τόπον ἐστίν, εὐθὺ Ἀθηρῶν εὐθὺς χρόνον*. Das älteste Beispiel für temporales *εὐθὺ* ist Arist. rhet. III 14. 1414b 25». Ὁ Mayser I 245: «Schlußbemerkung. Überblickt man das gesamte in den §§ 55 und 56 zusammengestellte Material über die beweglichen Schlußkonsonanten, so drängt sich die Beobachtung auf, daß die Neigung zu hiatusfestem Wortverschluß für alle Fälle zunimmt». Ἀπὸ τὸν Schmoll σ. 147, 1 ἡ *τελευταία φράση* διορθώνεται: «daß Hiatusrückichten nur eine geringe Rolle gespielt haben». -Καὶ ἄλλα τέτοια πολλά.

Στις γενικὲς αὐτὲς παρατηρήσεις ἐπισυνάπτω ἐδῶ ἐκεῖνες ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἐπιμέρους θέματα:

Σ. 36, 40 κ.έ.: Σὲ μερικὰ παραδείγματα τῆς καταλήξεως *-εσ* ἀντὶ *-ας* στὴν κλίση τῶν τριτοκλίτων μὲ χαρακτήρα σύμφωνο μπορεῖ νὰ ὑπόκειται ἀνακόλουθη ὀνομαστικὴ, λ.χ. *λατόμοις μὴ ἔχοντες, τοὺς υἱοὺς ὄ(ν)τες* κττ.: πρὸς. Vorunters. σ. 30, ὑποσ. 3.

Σ. 44, 27: Τὸ *ἀργαστήριον* δὲν ἔχει τὸ *ἰ*- ἀντὶ *ε*- ἀπὸ γραφικὴ ἐπίδραση τοῦ προηγούμενου *ἀργεῖν*, γιατί ἡ Κοινὴ παρουσιάζει στὰ παράγωγα τοῦ *ἔργον* καὶ ἄλλους τύπους μὲ *ἰ*-, ποὺ εἶναι ἐπίσης γνωστοὶ ἀπὸ τὴν νέα Ἑλληνικὴ, *ἀργάτης, ἀργαλεῖον* πρὸς. Vorunters. σ. 122, ὑποσ. 6.

Σ. 55, 4 κ.έ.: Τὰ ἀπαρέμφατα σὲ *-εν* ἀντὶ *-ειν* ἔχουν ἀντίστοιχα στὴν μ.Χ. ἐποχὴ πρὸς. Vorunters. σ. 92.

Σ. 65, 8: Πρὸς τὸ Ἀστυριδεῖον (πρὸς τὸ Ἀστυριεῖον) ὅμοιο εἶναι τὸ Σαραπειδεῖον P. Dieg. VI 4 πρὸς. Pfeiffer, Callim I σ. 163.

Σ. 65, 29 κ.έ.: Στὴν γραφὴ ε ἀντὶ *ι* ὑπόκειται, μερικὲς φορές τουλάχιστο, ἀτελής γραφὴ

τῆς διφθόγγου *ει* ἀντὶ *ι*: πρβ. *Das Griechische in Ägypten*, ξ.ά., σ. 257. Τὸ γένηται ὅμως, ποὺ εἶναι καὶ νεοελληνικό, εἶναι μεταπλασμός τοῦ γίνεταί κατὰ τὸ θέμα τοῦ ἀορίστου.

Σ. 72, 9 κ.έ.: *ε* ἀντὶ *ο* στὶς καταλήξεις (λ.χ. *ἔμπορος*: πρβ. ἀπὸ τὴν μ.Χ. ἐποχὴ *Vorunters*. σ. 18, ὑποσ. 1) παρουσιάζεται καὶ στὶς νεοελληνικὲς διαλέκτους Τσακονιάς καὶ Σκύρου. Ὡς ποῦδ σημεῖο ὅμως ὑπάρχει σχέση, μένει νὰ ἐρευνηθῆ.

Σ. 74, 15 κ.έ.: Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ γραφὴ *ου* ἀντὶ *ο* εἶναι ἡ ἀνακριβὴς ἀπόδοση τοῦ *ο* ἢ γραφικὸ λάθος χωρὶς σημασία ἀπὸ ἐπίδραση γειτονικοῦ *ου* δὲν εἶναι ἀπίθανη· ἀλλὰ στὴν περὶπτωση τοῦ *ἐπακουλουθόντων* δὲν πρόκειται νὰ πρόκειται γιὰ γραφικὸ λάθος, γιὰτὶ τὸ ἀκουλουθῶ ἀπαντᾷ καὶ ἀργότερα καὶ ἀποτελεῖ τὸν πρόδρομο τοῦ τύπου ἀκουλουθῶ (πρβ. σ.124 4 κ.έ.) μὲ συγκοπὴ τοῦ *ου* κατὰ τὸν κανόνα τοῦ Kretschmer, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. σ. 123, 23 κ.έ.

Σ. 77, 15 κ.έ.: Σωστὴ ἢ παρατήρηση ὅτι ἡ γραφὴ *ο* ἀντὶ *ου* δὲν σχετίζεται μὲ τὴν παλαιὰ ἀττικὴ ὀρθογραφία, ἀλλὰ κατὰ τὶς περιπτώσεις ἀντιπροσωπεύει συντακτικὸ ὀλισθημα ἢ, συχνότερα, ἀτελῆ γραφὴ τῆς διφθόγγου, ὅπως εἶχα ὑποδειξέι (*Vorunters*. σ. 118) καὶ δέχεται καὶ ὁ Schmoll.

Σ. 78, 15: τοῦ *χειλος* δὲν εἶναι ἀπλὸ γραφικὸ λάθος, ἀλλὰ ὅπως καὶ τοῦ *πένθος* (στὴν ἐπόμενη σειρᾶ) γενικὴ ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν ὀνομαστικὴ: πρβ. καὶ τοῦ *ἕδωρ* (σειρᾶ 19)· στὸ παρὰ Πτολεμαῖος Μακεδῶνος (σειρᾶ 18) τὸ Πτολεμαῖος Μακεδῶν γίνεται ἓνα εἶδος σύνθετο ποὺ κλίνεται μόνον τὸ δεῦτερο σκέλος του.

Σ. 78, 27 κ.έ.: Στὸ *ον* ἀντὶ *ον* ὑπόκειται πιθανῶς ἀτελὴς γραφὴ τῆς διφθόγγου. Τὸ ἀρνητικὸ ὅμως *ὄκ* παραδίδεται καὶ σὲ ἐπιγραφὰς (βλ. Liddell-Scott-Jones, λ. οὐ G τέλος) καὶ διερωτᾶται κανεὶς μήπως βρίσκεται πρὸς τὸ *οὐκ* στὴν ἴδια σχέση ποὺ βρίσκεται καὶ τὸ νεοελληνικὸ *ὄχι* πρὸς τὸ *οὐχί*.

Σ. 78, 47 κ.έ. καὶ 78, 1 κ.έ.: "Ὅχι μόνον οἱ γενικὲς σὲ *-ω*, ἀλλὰ καὶ οἱ ρηματικοὶ τύποι ποὺ παρουσιάζουν *ο* ἀντὶ *ου* (ἀποδώσωσιν ἀντὶ *-σουσιν*, ἀξιῶμεν ἀντὶ *-οῦμεν* κττ.) ὀφείλονται μᾶλλον σὲ διεισδυση ἄλλων καταλήξεων παρὰ σὲ φωνητικὴ τροπὴ τοῦ *ου*.

Σ. 79, 25 κ.έ.: Γιὰ τὴν γραφὴ *ν* ἀντὶ *ου* βλ. πιδ κάτω σημ. στὴν σ. 83, 28 κ.έ.

Σ. 82, 35 κ.έ.: "Ὅτι οἱ τύποι *ταπιδοφάντης*, *λινοφάντης*, *πόκοφος* ἢ μᾶλλον *ποκόφοος* (καὶ *τυλοφάντης* P. Klein. Form. 823, 1 (VI/VII) ἀνάγονται ὄχι στοὺς τύπους *ταπιδοφάντης*, *λινοφάντης*, *πόκοφος* (τυλοφάντης), ἀλλὰ σὲ παράλληλους πρὸς αὐτοὺς *ταπιδοφάντης*, *λινοφάντης*, *ποκούφοος* (τυλοφάντης), στοὺς ὁποίους ἐξέπεσε τὸ *υ*, φαίνεται ἀπὸ τὸν τύπο *πελποῦφοος* (ἔτσι πρέπει νὰ γραφῆ *ὄχι* *πελπούφοος*) ἀντὶ *πελποῦφοος* (μὲ μετάθεση τοῦ ὑγροῦ *πλ*λπ). Τὴν ἴδια ἔκπτωση (ἀφαίρεση) τοῦ *υ* παρουσιάζει, ὅπως εἶναι γνωστὸ, καὶ τὸ ρῆμα *φαίνω* (ἀντὶ *υ*φαίνω), ποὺ παραδίδεται στὴν μεσαιωνικὴ καὶ τὴν νέα Ἑλληνικὴ, ἀλλὰ φαίνεται πὼς εἶναι καὶ παλαιότερο.

Σ. 82, 48 κ.έ.: Στοὺς τύπους *σονβεβλημένω* (=συμβ-) καὶ *σοντάξαντος* (=συντ-) μαρτυρεῖται προφορὰ τοῦ *υ* ὡς *ο* (ὄχι ὡς *ου*, ὅπως ὑποπτεύεται ὁ Schmoll), ποὺ ἐπιβιώματα τῆς ἔχομε στὴν νέα Ἑλληνικὴ: πρβ. τὸ κοινὸ *σόγαμπρος*, ποὺ τὴν παραγωγή του ἀπὸ τὸ *σύγγαμπρος* βεβαιώνει τὸ ποντιακὸ *σόγαμπρος* (= *σόγαμπρος*), τὰ κρητικὰ *σοντηρῶ* ἀπὸ τὸ *σοντηρῶ*, *σοθέτω* ἀπὸ τὸ *συν*(*ν*)θέτω κτλ.

Σ. 83, 20 κ.έ.: Γιὰ τὴν γραφὴ *α* ἀντὶ *αι* ἀναφέρει ὁ Schmoll τὴν γνώμη μου, ὅτι πρόκειται γιὰ ἀτελῆ ἀπόδοση τῆς διφθόγγου *αι* μὲ ἀπλὸ *α*, χωρὶς νὰ λέγῃ ἂν τὴν συμμερίζεται (ὅπως πάντως ἀφήνει νὰ φανῆ ἄλλοῦ: βλ. σ. 78, 2 κ.έ.). Καὶ ὅμως τὰ παραδείγματα τῆς σ. 84, 1-41 τὴν ἐπιβεβαιώνουν, καὶ ἡ προσπάθεια νὰ ἀναζητηθῆ γιὰ κάθε περίπτωση ἄλλη ἐξήγηση εἶναι μάταιη. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι τὸ φαινόμενο παρουσιάζεται κάπου κάπου καὶ μὲ τὴν ἄλλη ὄψη, γράφεται δηλ. τὸ δεῦτερο γράμμα τῆς διφθόγγου καὶ παραλείπεται τὸ πρῶτο.

Ἐτσι ἐξηγοῦνται πιθανῶς ὁ τύπος *παλιὸν ἀντὶ παλαιὸν* (σ. 85, 35), οἱ τύποι *ἀποστάτις ἀντὶ -άταις*, *Κυρηίας ἀντὶ -ναίας*, *ἐλίου ἀντὶ ἐλαίου* (σ. 86, 41 κ.έ.), καθὼς καὶ ἡ γραφή *ν* ἀντὶ *ου* (γιὰ τὴν ὁποία ὁ Schmoll ἀμφιβάλλει μήπως ἀντιπροσωπεύει τὴν προφορὰ τοῦ *ν* ὡς *ου*· βλ. σ. 79, 25 κ.έ.) καὶ ἀντὶ *αν* καὶ *ευ* (σ. 93, 30 κ.έ.). Τὸ φαινόμενο ἀπαντᾷ καὶ μετὰ τὴν δὴ οὖν ὅψις καὶ σὲ ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία· βλ. Schwyzer, *Gr. Gramm.* I 183: «*kilik. διάφερονσα* (aber auch-*ουσα*) für -*ουσα* MAMA 3 Nr. 218. 356».

Σ. 86, 25 κ.έ.: Γιὰ τὸ *ἀναιβηκέναι* δὲν δικαιολογεῖται ἀμφιβολία ὅτι ἔχει ἀΐξηση (*ἀνεβ-*) ἀντὶ ἀναδιπλασιασμοῦ. Πρβ. καὶ νεοελλ. *ἀνέβηκα*, αἰσθητὸ σήμερον ὡς *ἀόρ*.

Σ. 90, 15: Τὸ *δὸς ὄχι ἀντὶ δός*, ἀλλὰ ἀντὶ *δοῖς*· τύπος εὐκτικῆς ἀντὶ ὑποτακτικῆς.

Σ. 92, 11 κ.έ. καὶ 93, 38 κ.έ.: Ἡ διττὴ προφορὰ τῶν *αν* καὶ *ευ*, τόσο ἡ διφθογγικὴ, *αου εου*, ὅσο καὶ ἐκείνη μετὰ πνευματώση τοῦ ὑποτακτικοῦ φωνήεντος, *αν ου* (πρβ. σ. 92, 19 *ῥάουδους* καὶ σ. 94, 12 *ἐμβλέσαντας*), ἐξακολούθησε καὶ μετὰ τὴν πτολεμαϊκὴ ἐποχὴ (βλ. *Vorunters.* σ. 8 κ.έ.). Ἀπὸ τὴν διφθογγικὴ προφορὰ μετὰ σίγηση τοῦ ὑποτακτικοῦ φωνήεντος ἐξηγεῖται ἡ γραφή *ε* ἀντὶ *ευ* (σ. 94, 1 καὶ 19 κ.έ.). Πρὸς τὸ *παρασκεαστόν* (σ. 94, 31) πρβ. νεοελλην. *Παρασκῆ* ἀπὸ τὸ **Παρασκεή*.

Σ. 93, 35: Γιὰ τὸν τύπο *ταύτων* (= *τούτων*), ποῦ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Δῆλο, πρβ. νεοελλην. *δαῦτος*, μετὰ ἀνομοίωση ἀπὸ τὸ *ταῦτος* (γιὰ τὴν ὁποία πρβ. σ. 146, 35 *δοσαύτης ἀντὶ τοσαύτης*).

Σ. 95, 31: Ἀξιοσημείωτος ὁ τύπος *Σέλοκος*, μοναδικὸ παράδειγμα τῆς τροπῆς τοῦ *ε* τῆς διφθόγγου *ευ* σὲ *ο*, γνωστῆς ἀπὸ τὴν νέα Ἑλληνικὴ, στὴν ὁποία μαρτυρεῖται σποραδικὰ τροπὴ τοῦ *ευ* σὲ *ον* (ζευγάρι)ζοβγάρι στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Κρήτη)· βλ. τὴν σημείωσή μου στὴν *BZ* 46 (1953) σ. 330 (§ 80). Στὸν τύπο *Σέλοκος* μετὰ τὴν τροπὴ τοῦ *ευ* σὲ *ον* τὸ ὑποτακτικὸ φωνῆεν τῆς διφθόγγου δὲν δηλώθηκε, ὅπως ὑποτετεύθηκε ὁ F. Zucker: *Archiv f. Papyrusf.* 16, 210.

Σ. 108, 27 κ.έ.: Στὸ *ἠῶρικεν* τὸ *ἠν* δὲν εἶναι ἴσως «*litterarische Orthographie*»· πρβ. νεοελλην. *ἠῶρα* (*iora*).

Σ. 110, 26 κ.έ.: Ὅτι τὸ *πρώμος* ἔχει ἑτεροσυλλαβικὸ ὠν βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν νέα Ἑλληνικὴ.

Σ. 126, 35 κ.έ.: Γιὰ τὴν συνίζηση τοῦ τονισμένου *ι* γίνεται δεκτὸ ἀνέβασμα τοῦ τόνου: *Ποσειδόνου, παιδάροις, Δημήτρον* κττ. Ἀλλὰ τὰ νεοελλην. *Δημητροῦ* (ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔπειτα καὶ ὄνομα *Δημητρός*) δείχνουν ὅτι ὁ τόνος πέφτει στὴν συλλαβὴ ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν συνίζηση. Ἐπομένως καὶ *παιδαροις* κττ. Πρβ. καὶ *BNJ* 16 (1939) 3 κ.έ.

Σ. 128, 37 κ.έ.: Γιὰ τοὺς τύπους *τὰ φρήτα καὶ στήρ, στήτος* βλ. τὴν μελέτη μου «Ἡ λέξις *φρέαρ* εἰς τὴν μεταγενεστέρην καὶ νέαν Ἑλληνικὴν», *Λεξικογραφικὸν Δελτίον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 1 (1939) 49 κ.έ.

Σ. 129, 44: Ὁ τύπος *Σαραπειῶν* εἶναι μᾶλλον παραγραφὴ ἀντὶ *Σαραπειῶν*, ὄχι σύμφορη τοῦ *-ιεῖον* καὶ *-ιῆν*.

Σ. 130, 27 κ.έ.: Γιατὶ εἶναι ἀμφίβολο ὅτι τὸ *-αῖς* ἀντὶ *-αῖος* (λ.χ. *Πτολεμαῖς*·βλ. σ. 131, 16 κ.έ.) εἶναι συναίρεση ἀντίστοιχη πρὸς τὴν *-ιος*·*-ις*;

Σ. 130, 28 κ.έ.: Καὶ ἡ γενικὴ σὲ *-ις* ἀντὶ *-ιος* σὲ αἰγυπτιακὰ ὀνόματα πρέπει πιθανῶς καὶ αὐτὴ νὰ ἐρμηνευθῆ φωνητικὰ. Αὐτὸ συμβαίνει μετὰ τὴν γενικὴ καὶ στὴν λακωνικὴ διάλεκτο, ὅπως ὑπέδειξε ὁ Kretschmer (*Glotta* 10, 224).

Σ. 132, 20 κ.έ.: Ἡ ὑφαίρεση *Θέφιλος, Θέφρατος* κττ. ἀντὶ *Θεό-* προϋποθέτει, νομίζω, τὴν ἐξέλιξη *Θεό-)*Θέο-)*Θέ-*.

Σ. 132, 28 κ.έ.: Οἱ τύποι *ἐθημερία* καὶ *Σαραπίωνα* ἐνδέχεται νὰ μὴν εἶναι ἀπλὰ γραφικὰ λάθη, ὅπως οἱ ἄλλοι ἐκεῖ, ἀλλὰ νὰ ὑποδηλώνουν τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς *j* μεταξὺ τοῦ *ι* καὶ τοῦ ἑπομένου φωνήεντος· πρβ. τὸ διαλεκτικὸ νεοελληνικὸ *κιοῖμα* κττ.

Σ. 151, 40 κ.έ.: *ἐμπατεύεις* (=ἐμβ-) μπορεί βέβαια να υφείλεται σε επίδραση του *πατέω*, αλλά δεν αποκλείεται το *μπ* να αποτελεί γραφή για το *mb* ύστερα από την πνευματώση του *β* (=ο). Έτσι πιθανώς και *ντ* αντί *nd* στα *τοιόντ'* αντί *τοιόνδ'* (σ. 147, 14), *Ἀλεξάντροαν* και *άντροων* (σ. 152, 26 κ.έ.): πρβ. την σημείωσή μου στην *Ἀθηνᾶ* 73/4 (1973) 551 κ.έ.

Σ. 152, ύποσ. 4: Στην βιβλιογραφία πρόσθεσε και ὅσα γράφω στην εργασία μου *Ἐρουναι εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν ἑλληνικῶν παπύρων*, ξ.ά., σ. 351 κ.έ.

Σ. 156, 30 κ.έ. και 186, 7 κ.έ.: Ὁ τύπος *ἐκχρήματα* ἀντὶ *ἐκρήματα* ἔχει τὸ *χ* ὄχι κατὰ τὸ *χρήματα*, ἀλλὰ ὡς συνοδίτη φθόγγο ὅπως ὁ τύπος *ἐκχρήματος* (σ. 186, 5 κ.έ.). Ἡ διαφορὰ εἶναι μόνο ὅτι στὸ *ἐκχρήματα* ἀντιπροσωπεύεται καὶ ἡ ἔκπτωση τοῦ *γ* πρὶν ἀπὸ τὸ *μ* (πρβ. *τεταμένους* = *τεταμι-* κττ.).

Σ. 161, 36: τὸ *ἀμυροῖδος* (= *άλμ-*) δὲν προῆλθε ἀπὸ ἀφομοίωση τοῦ *λ* πρὸς τὸ ἐπόμενο *ο*, ἀλλὰ παρουσιάζει τροπὴ *λυρομ* (πρβ. τὸ νεώτερο *ἄμμη*), ὅμοια μὲ τὴν τροπὴ *λωροθ* (πρβ. *ἐξεροθῖν* = *ἐξελοθεῖν*, σ. 162, 3) καὶ *λφορφ* (πρβ. *ἀδεροφός*).

Σ. 164, 30: Ὁ τύπος *συγενεῖ* ἀντὶ *συγγ-* ἐνδιαφέρει ἱστορικά, γιατί μαρτυρεῖ τὸν ἄμεσο πρόδρομο τοῦ νεωτέρου διαλεκτικοῦ (ποντιακοῦ) τύπου *συενός* ἀπέναντι στὸν κοινὸ *συγγενής*.

Σ. 169, 3 κ.έ.: Σχετικὰ μὲ τὴν σίγηση τοῦ τελικοῦ *ν* πιθανότερη φαίνεται ἡ ἄποψη ὅτι τὸ *-ν* ἐρίρρισε πρῶτα τὸ προηγούμενο του φωνῆεν καὶ ἀποσιωπήθηκε ἔπειτα τελείως.

Σ. 174, 10 κ.έ.: Τὸ *τε* στὸ *ἄρα τε* θυμίζει τὸ *τε* στὸ νεώτερο *τάχατε*.

Σ. 175, 4 κ.έ.: Ἡ ἀβεβαιότητα στὴν χρῆση τῶν αὐτοπαθῶν ποὺ μαρτυροῦν οἱ συγχές ἐναλλαγές τῶν αὐτοῦ καὶ αὐτοῦ ἐπιβεβαιώνει τὴν εἰκασία τοῦ Rabehl ὅτι ἡ σίγηση τοῦ ὑποτακτικοῦ φωνήεντος τῆς διφθόγγου ξεκίνησε ἀπὸ τὸ αὐτοῦ)αὐτοῦ καὶ πέρασε ἔπειτα στὸν τύπο αὐτός()ατός· πρβ. σ. 92, 26 κ.έ.

Σ. 178, 40 καὶ 178, 1 κ.έ.: Οἱ γραφές *σζμ* ἀντὶ *σμ* (*ζμ*) καὶ *σζ* ἀντὶ *ζ* δὲν εἶναι «διπλὴ γραφικὴ ἀπόδοση τοῦ ἡχηροῦ *σ*», ἀλλὰ στὴν πρώτη δηλώνεται ὅτι στὸ σύμπλεγμα *σμ* τὸ ὄριο τῶν συλλαβῶν πέφτει μέσα στὸ *σ* (ἀνάλογες περιπτώσεις βλ. στὴν σ. 192), στὴν δεύτερη ὑπόκειται διδυμο *ζ* (πρβ. καὶ *ζζ* ἀντὶ *ζ* σ. 194, 5 κ.έ., ὅπως διαλεκτικὰ στὴν νέα Ἑλληνικὴ (ὅπου ἀποκλείεται ἡ Gemination) νὰ ἔλαβε χώρα ἐκ τῶν ὑστέρων). Ἐνδειξὴ γιὰ τὸ διδυμο *ζ* εἶναι καὶ ὁ συλλαβισμὸς *ἀνασ/ζητήσας* (σ. 178, 5), *ἐργάσ/ζοντος* (= *ἐργαζομένου*· γιὰ τὸν ἐνεργ. τύπο πρβ. νεοελλην. *ἀργάζω*)· Ὅτι πάντως στὴν Κοινὴ τὸ *ζ* προφερόταν παράλληλα καὶ ὡς ἀπλὸ ἡχηρὸ *σ*, τὸ δείχνει ἡ ἐναλλαγὴ τῶν *σ* καὶ *ζ* στὴν γραφή· πρβ. σ. 177, 33 κ.έ. *ζ* ἀντὶ *σ* καὶ σ. 178, 11 κ.έ. *σ* ἀντὶ *ζ*.

Σ. 180, 16 κ.έ.: Ἡ ἀσθενὴς ἄρθρωση τοῦ *-ς* εἶναι αἰσθητὴ καὶ σὲ νεοελληνικὲς διλεκτικούς, σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὀδήγησε καὶ σὲ πλήρη σίγησή του· βλ. τὴν σχετικὴ σημείωσή μου στὴν *BZ* 46 (1953) 328 (S. 68, FuBn. 1). Ἐπομένως δὲν εἶναι σωστὸ ὅτι ὑπῆρξε «μεταβατικὸ φαινόμενο στὴν αἰγυπτιακὴ Κοινὴ».

Σ. 210, 15 κ.έ.: Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ λεγόμενο ἐφελευστικὸ *ν* δὲν ἔχει τόσο κανονικὰ τὸν προορισμὸ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν χασμωδία, ὅπως διδάσκουν οἱ γραμματικοί.

Σ. 216, 1 κ.έ.: Στὸ μεταχριστιανικὸ *διχειλίων* ὁ Schmoll ἐρμηνεύει τὸ *δι-* κατ' ἀναλογία πρὸς τὸ *δι-* τοῦ *δίδοραμος*. Μπορεῖ ὅμως νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τὰ ἐπίσης μεταχριστιανικὰ *πενταχιλίων* καὶ *πενταχιλίαι* ποὺ ἀναφέρει συγχρόνως μὲ αὐτὸ ὁ Maysen I¹ 244;

Τέλος ἄς σημειωθοῦν μερικὰ παροράματα καὶ τυπογραφικὰ λάθη:

Σ. 10, 6: ἀντὶ Anm. 1γρ. Anm. 2. - Σ. 35, 11: ἀντὶ 592a γρ. 592p. - Σ. 36, 15: ἀντὶ ἀντιθέντα γρ. ἀντιθέντας (ἀμφίβολο ἐξάλλου ἀν πρόκειται γιὰ *varia lectio* καὶ ὄχι ἐπίδρα-

ση τῆς ἐν στήν γραφή). - Σ. 90, 15: ἀντί Arch. γρ. Amh. - Σ. 90, 16: ἀντί ἐν καλωί Arch. γρ. ἐνκαλωί Amh. (τὸ Arch. ἀντί Amh. ἤδη στὸν Mayser σ. 111, σειρὰ 2). - Σ. 112, 33: ἀντί ἀειζῶιος γρ. ἀείζωιος (τὸ προσγεγραμμένο ι, μεταφορὰ στήν γραφή ἀπὸ τὸ ζῶιον [πρβ. αὐτόθι καὶ ζωίη], δὲν ἐπηρεάζει τὸν τονισμό). Σ. 127, 7: ἀντί Σαραπίωνα γρ. Σαραπίωνα (σωστὰ σ. 132, 29). - Σ. 152, 36: ἀντί Κοίθος (= Quintus) γρ. Κόυθος (στὰ Ἑλληνικὰ ὁ τόνος τοῦ σί ἀνεβαίνει: οί). - Σ. 173, 16: ἀντί § 45, 3b γρ. § 45, 4. - Σ. 187, 14: τὸ Appellativa δὲν εἶναι σωστό. - Σ. 195, 36: ἀντί IVp γρ. IIIp. - Σ. 225 (Wortregister, λ. ἀκλούθως): ἀντί 124, 7 γρ. 124, 5.

Τὰ προβλήματα ποὺ θέτει τὸ γλωσσικὸ ὕλικὸ τῶν παπύρων τῆς πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς ἀνήκουν στὸ σύνολο τῶν προβλημάτων τῆς Κοινῆς. Καὶ ἐπειδὴ ἡ Κοινὴ δημιουργήθηκε μὲν στήν ἑλληνιστικὴ περίοδο τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ συνέχισε τὴν ἱστορικὴ της ζωὴ ἀδιάκοπα ὡς τὰ νεώτερα χρόνια, ἡ κατοπινὴ παράδοσή της, γραπτὴ καὶ προφορικῆ, γίνεται γιὰ πολλὰ ἀπὸ τις σκοτεινὲς πτυχὲς τῶν προβλημάτων της ἀποκαλυπτικῆ. Μὲ τὴν σκέψη αὐτὴν ἀνέτρεξα πῶς πάνω στὸ ὕλικὸ τῶν μεταχριστιανικῶν παπύρων καὶ τῆς νέας Ἑλληνικῆς, ποὺ τὸ ἔχω περισσότερο πρόχειρο, γιὰ νὰ ρίξω μὲ τὴν βοήθειά του κάποιον φῶς σὲ γενικὰ καὶ ἐπιμέρους προβλήματα τῆς Κοινῆς ποὺ συζητοῦνται στὸ κρινόμενο βιβλίον. Ἄσχετα ὅμως ἀπὸ τις παρατηρήσεις μου, ποὺ ἀποτελοῦν ἄλλωστε σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις διαφορετικὲς ἀπόψεις ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία τῶν γλωσσικῶν δεδομένων τῆς παραδόσεως τῆς Κοινῆς, ὀφείλω νὰ σημειώσω ὅτι ὁ Schmoll ἐπετέλεσε τὸ καθήκον ποὺ ἀνέλαβε κατὰ τρόπο ποὺ ἀξίζει ὅλη τὴν ἐκτίμησή μας. Γιὰ νὰ συμπληρώσῃ τὸ κενὸ ποὺ εἶχε ἀφήσει πεθαίνοντας ὁ Mayser δὲν ἀρκέσθηκε νὰ ἐνημερώσῃ τὸ μέρος αὐτὸ τῆς Γραμματικῆς ἐκείνου ὡς πρὸς τὸ ὕλικὸ ποὺ ἤρθε στὸ φῶς μετὰ τὴν πρώτη ἐκδοσὴ, ἀλλὰ κοντὰ σ' αὐτὸ ἐπωφελήθηκε νὰ ἀνανεώσῃ τὴν συζήτηση τῶν προβλημάτων τοῦ ὕλικου σ' ὅλη του τὴν ἔκταση, καὶ τὸ ἔκαμε καὶ μὲ ἀνεξαρτησία γνώμης, ὅσην ἔκρινε ὅτι τοῦ ἐπέβαλε ἡ προσωπικὴ του εὐθύνη ὡς ἀναθεωρητῆ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν δικαιολογημένον σεβασμὸ πρὸς ἕνα δοκιμασμένον ἀπὸ τὸν χρόνον ἔργο ποὺ εἶχε νὰ ἀναθεωρήσῃ μόνον ὡς πρὸς ἕνα μέρος του. Γιὰ τὴν ὑπηρεσία ποὺ πρόσφερε ἔτσι στὸ πολύτιμο γιὰ τὴν ἔρευνα ὄργανο ποὺ εἶναι ἡ Γραμματικὴ αὐτὴ θὰ τοῦ χρωστοῦν εὐγνωμοσύνη οἱ παπυρολόγοι, οἱ ἱστορικοὶ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ οἱ ἄλλοι φιλόλογοι ποὺ θὰ τὸ χρησιμοποιοῦν. Καὶ μνημονεύοντας στὸ ἐξῆς τὸ ὄνομά του δίπλα στὸ ὄνομα τοῦ Mayser θὰ τὸν ἀνταμείβουν δίκαια γιὰ τὴν προσφορὰ του αὐτῆν.

Σ. Γ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ

Volkmar Schmidt, Sprachliche Untersuchungen zu Herondas. Mit einem kritisch-exegetischen Anhang, Berlin 1968. XIV, 141S.

Die aus einer Berliner Dissertation vom Jahre 1966 hervorgegangene Arbeit umfaßt vier Teile: I. Lautlehre und II. Formenlehre sind

Untersuchungen über Fragen des Dialektes, III. Syntax und IV. Metrik solche über einzelne syntaktische und metrische Probleme; hinzu kommt ein kritisch-exegetischer Anhang. Es wurde keine Vollständigkeit angestrebt, sondern eine Auswahl nach dem Nutzen für die Textkritik im Hinblick auf eine geplante Herondas-Ausgabe getroffen. Dabei geht es um Besonderheiten wie verkannte Ionismen (z. B. *ἔσσωμαι*), Hyperionismen (z. B. *τάλης*), Abweichungen vom Ionischen (Äolismen wie *Μαχάων*, Dorismen wie *ἀνᾶριτης*, Koineeinflüsse wie *Θάλης*). Zugleich sollen die von der Überlieferung gebotenen grammatischen Erscheinungen gedeutet und kritisch geprüft werden, ob sie dem Dichter oder der Überlieferung zuzusprechen sind. Erschwert werde die Aufgabe durch unsere lückenhafte Kenntnis der Sprache der altion. Jambographie und die mangelhafte grammatische Aufarbeitung der Koine sowie das Fehlen allgemeingültiger Kriterien für Hyperionismen, wo von Fall zu Fall geprüft werden muß.

Im Hauptteil (S. 1-102) breitet der Autor zu wenigen Problemen ein reiches Material aus, wobei er sich mit fast allen bisher gebotenen Vorschlägen kritisch auseinandersetzt, um nicht selten eine als schon längst überholt geltende oder fast vergessene Auffassung ans Licht zu ziehen und mit eigenen Argumenten zu stützen.

In Kap. I (Lautlehre, S. 1-46) beschäftigt sich der Verf. mit Fällen von union. $\bar{\alpha}$ (S. 1-20). So zunächst *Ἄιδης* mit $\bar{\alpha}$ III 17, das auch sonst als ionisch gut bezeugt ist. Es werden dazu alle Formen in allen literarischen und epigraphischen Quellen untersucht, dazu auch die Formen mit $\bar{\alpha}$ (*Ἄιδας*) in der Melik und bei Homer (*Ἄιδος*, *Ἄιδι*) sowie att. *Ἄιδης*. Dabei sind nur ion. *Ἄιδης* und att. *Ἄιδης* von Bedeutung; hom. *Ἄιδης* ist sekundär (aus *δόμον Ἄιδος εἴσω* mit metrisch gelängtem $\bar{\alpha}$.) Das ion. *Ἄιδης* könnte auf eine Form mit $\bar{\alpha}$ in der übrigen ion. Dichtung eingewirkt haben, aber es ist im Anschluß an Etymologien aufgrund von α priv. + $\bar{\iota}\delta$ (seit Platon «unsichtbar») oder Thieme (α cop. + $\bar{\iota}\delta$ «finden»), dazu Frisk GEW I 34) von einer Grundform att. **Ἄιδης*, bzw. ion. **Ἄιδης* auszugehen, woraus att. *Ἄιδης*, ion. *Ἄιδης* regelrecht geworden seien. Allerdings wird nicht klar, wieso $\acute{\alpha}$ + $\bar{\iota}\delta$ zu *αιιδ-* wurde, wovon doch jene Grundformen ausgehen. Ein Ansatz *αι(ῖ)ιδ-* wird in A. 25 zwar genannt, aber nicht weiter diskutiert. Im übrigen stützt auch Schwyzer I 265 f., der A. 24 angezogen wird, die für das Attische angenommene Lautregel nicht, da im Att. *αι(ῖ) + V* eher $\bar{\alpha} + V$, weiter $\bar{\alpha} + V$ ergibt, vgl. *αἰεί* > att. *ᾶεί*, *ᾷεί*. S. 6 stellt der Verf. aber fest, daß in att. *Ἄιδης* das $\bar{\alpha}$ bereits mit ι kontrahiert sei (besser $\alpha + \iota$ einen Diphthong bilden, d.h. in einer Silbe stehen). Wir sollten etwa att. **Ἄδης* oder **Ἄδης* erwarten.—*ἀνᾶριτης* in XI ist nur in der Endung ionisiert gegenüber dor. *ἀνᾶριτας* Epich. bzw. ion. *ἀνηρίτης* EM. Hesych und Athenäus haben beide *ἀναρίτης*, der letztere allerdings im Zusammenhang mit dem Zitat unserer Herondasstelle. Nach Verf. habe Athenäus ein fremdes Dialektwort seinem Attisch angepaßt, Herondas sei offenbar auch so verfahren. So recht wohl ist einem bei dieser Argumentation

nicht. Es hat doch dem Text bei Athenäus nach ganz den Anschein, daß dieser die Form ἀναρίτης im Hinblick auf das folgende Herondaszitat in dieser Lautgebung anführt.—μᾶ passim (Interjektion) ist nach eingehender Diskussion der Erklärungsversuche (Lallwort; als Anruf einer Muttergottheit zu μᾶ'τηρ/μήτηρ oder Kontraktion des Namens der Götting μᾶίη) nach Verf. als elementares Lallwort zu verstehen, das sich den üblichen Lautveränderungen entzieht.—Μαχᾶ'ων IV 9 (ion. Μαχέων Thasos) hat sich in der hom. Form Μαχάων allgemein durchgesetzt, wozu der Verf. literarische und epigraphische Belege liefert. Allerdings sollte man nicht wie er am Ende des Abschnitts von äolischer sondern wenigstens von festlandsäolischer Form sprechen, da der Held aus Thessalien stammt und mit «äolisch» bei Homer meist an das kleinasiatische Äolisch (=Lesbisch) gedacht wird.—γεγηρᾶ'ξε VI 54 VE (wie Babrius) ist bislang von den Kommentatoren übergangen worden, obwohl es von den Sprachhistorikern längst als Weiterbildung von ep. ἐγήρᾶ Aor. gedeutet worden ist. Eine Änderung in γεγήρηξε ist daher unangebracht. Der Verf. wiederholt die bekannte Erklärung für die Erhaltung des ᾶ bei Homer und referiert ältere und neuere Deutungen für die auffällige Wurzelstufe -γηρ-, wobei er sich für Schwyzer entscheidet (nach γῆρας Substantiv wurde ἐγήρᾶ statt *ἐγρᾶ gebildet).—Unter Nachträgen zur Korrektur von fehlerhaftem ᾶ für ion. η der 1. Deklination ist interessant: V 17 μώρην nach Blass zu lesen (statt μῶρην), I 7 ἀμμίη mit Meister und anderen gegen das inzwischen wieder verteidigte ἀμμία, da aus Lallwörtern gebildete EN in Kleinasien den Ausgang -ίη zeigen, darunter auch Ἀμίη (neben Ἀμμία). Auf S. 20-40 geht es um η anstelle von ᾶ. Zunächst durch Krasis von καί und ἐ->κη (aber τᾶ- in τᾶ'ργα), z.B. κῆγῶ 3/4 der Belege gegenüber 1/4 κ'ᾶγω. Nach einer sehr gründlichen Diskussion und Abwägung aller sprachwissenschaftlichen und philologischen Möglichkeiten kommt der Verf. zu dem Ergebnis, daß κη- sowohl gegen die Hss. durchzuführen sei, wie auch gegen die ion. Regel (echt ion. κ'ᾶ-). Kallimachos habe auch überwiegend κῆ- in iambischen Gedichten; die Form, eigentlich ein Dorismus, wurde nach Verf. für ionisch gehalten nach der sonstigen Entsprechung ᾶ:η. Andererseits wurde das reguläre τ'ᾶ- von Herondas wie Kallimachos gewahrt, vielleicht, weil auch die dorische Poesie kein τῆ- als Vorbild bot (im Gegensatz zu κῆ- für κ'ᾶ-). Kontraktionen von α + ε > η (sonst ᾶ) nahm man bei gewissen Verben an, die auch als Denominativa auf -ήω angesetzt wurden. Hier wird Wilhelm Schulzes unbeachtete Bemerkung von 1895 bezüglich der echten Formen vom Verf. ans Licht gezogen und ergänzt. Danach bleiben nur vier Belege: davon dreimal θλη- zu θλάω (aber zwölfmal ᾶ) auf Pap. Nach Schulze liegt ein ε-Stamm vor wie in ὄρῆν, γρῆσθαι (Wurzelverba, nicht denominativ). Der Verf. meint, daß θλῆν eine hyperkorrekte Umsetzung von θλᾶν nach dem Verhältnis von klassisch κῆν, σμῆν: Koine κᾶν, σμᾶν sei. Da die Formen auf -η- die älteren sind, sollte man m.E. eher von Archaisierung sprechen und nicht den Begriff der «Korrektheit» ins Spiel bringen.

Der vierte Beleg λωβῆται sei ein Hyperionismus der Handschrift des Stobaios, wie dieser öfter hierin unzuverlässig sei. Allerdings sind Formen wie αὑτέων, ἐρπετέων usw. keine so gewichtigen Zeugnisse dafür, da sie ja auch seit Herodot in der gesamten ionischen Textüberlieferung und sogar inschriftlich begegnen (vgl. Rez., *Grundzüge der Geschichte der griech. Sprache*, Wiesbaden 1970, S. 188, 198). - τάλης (neben τάλας) wird nach eingehender Prüfung der zahlreichen Vorschläge auch als Hyperionismus erklärt; für eine angebliche vereinzelte Neigung zur Überführung von sekundärem $\bar{\alpha}$ in η gibt es gegen Meister keine brauchbaren Parallelen. Dafür waren τάλης und κατήρητος statt κατᾶρητος die einzigen Belege. (In VIII 88 «du Armer» ironisch-spottend; zur Bedeutungsentwicklung vgl. dt. «elender» Paul-Betz, *Dt. Wb.* s.v. Elend). Auch τάλης ist der Überlieferung zuzuschreiben, da es keine sprachhistorische Rechtfertigung gibt.

Schließlich werden die Kontraktionen von E+O-Laut erörtert, wobei mit Recht die attizistischen Schreibungen ου für ε + ο kritisiert werden. Zur Frage der Schreibung von -εο- als -εϋ- wäre Thumb-Scherer, *Hdb. d. gr. Dialekte* II, S. 258 Mitte sowie Scherer, *Entretiens sur l'antiquité classique*, t. X, Archilochos, Fondation Hardt, Genf 1964, S. 99 zu konsultieren gewesen. εϋ findet sich seit dem 4. Jh. in ionischen Inschriften «allenthalben, aber nicht konsequent». Danach wäre auch die Schreibweise εϋ neben εο für Herondas einzuschätzen. - Mit Recht ist ἀργύρεον oder ἀργύρεϋν (so Pap.) zu akzentuieren, und nicht ἀργυρεῖν. - χαλκέων aus χαλκῶν zu ändern liegt kein Grund vor, da es auf χαλκοί = Geld (koll. Plural: Kupfermünzen) und nicht auf χάλκεος nach Meister zu beziehen ist. Diese Klärung wird durch reiches Belegmaterial aus dem Griech. wie Vergleiche aus anderen Sprachen (lat. aera Kupfermünze, Geld, engl. coppers) abgesichert.

Kap. II (S. 47-88) behandelt einzelne Probleme der Formenlehre. Bezüglich der Nomina auf -ᾶς werden die Gen. auf -ᾶτος in Βιτᾶτος VI 25, 81 und Κωνδᾶτ[ος] 87 behandelt. Nach W. Schulze seien solche Formen durch ägyptische Schreiber in den Text geraten, da sie nur in Ägypten bezeugt sind¹. Es werden sehr gründlich alle Belege für diese Genitivbildungen im Griechischen vom Verfasser durchgesprochen (Pantikapaion und Olbia, südliches Kleinasien, Rhodos, kaiserzeitliches Italien, Palästina, Dura), jedoch bieten sie keine Stütze für eine Annahme, daß im Ionischen zur Zeit des Herondas eine solche Bildung existiert habe. Damit wäre in -ᾶδος zu verbessern. Ausführlich ist auch wieder die Untersuchung zu Ἄρτεμις, -ιν, wo nach W. Schulze -εῖς, -εῖν zu schreiben sei, da es für Ἄρτεμις und Namen desselben Typs (Ἄθηναις, Ἐρμεις usw.) in Kleinasien und auf Papyri eine ganze Reihe Parallelen gibt. Wie W. Schulze sieht der Verf. in -εῖς einen Zusammenhang mit männlichen Namen auf -έας (z.B. Μελέας, kontrahiert Ἄρτεμῆς), jedoch keine

1. Zweifel an der Bezeugung von Βιτᾶς auf Papyrus (s. Verf. S. 48) hat O. Masson, *Rev. de Philologie* 48 (1974) 82 angemeldet, des gleichen für eine Zuordnung von Ἄνᾶ (stets Vok.) bei Herondas zu diesem Typ.

Analogiebildung nach dem Muster $-τις$: $-της$, sondern als moviertes Femininum auf $-ίς$ (vgl. $Περσίς$, $βασιλίς$ usw.), was besser die Akzentuierung verstehen läßt. Der Akk. $-ειν$ (statt $-εῖδα$, $-εῖδα$) wird als Analogie zu Kurznamen auf $-ᾶδος$, $-ᾶδι$, $-ᾶν$ gedeutet, wonach dann $-εῖν$ zu betonen sei. Die Frage, ob $-εις$ oder $-ῖς$ zu verstehen sei, wird nach eingehender Prüfung aller Argumente zugunsten von $-εις$ entschieden, da der Typ auf $-ῖς$ für Herondas' Zeit ein (epischer) Archaismus ist. Eine wichtige Stütze ist dabei die Schreibung $Ζηνεύς$ (Dura IP). - Ein angeblich ionischer Gen. $Θαλήτος$ kommt in Ionien nicht vor, so daß weiterhin $Θάλητος$ II 62 gilt; wieder bringt der Verf. viel überzeugendes Material gegen die seinerzeit von Meister und van Herwerden aufgestellte These. Dasselbe gilt für seine Stützung des Gen. $Πραξιτέλειω$ IV 28 durch bisher noch nicht zusammengestellte literarische Belege. Die zweisilbige Messung der Endung $-εω$, für die weitere Belege aus hellenistischer Dichtung erbracht werden, ist eine Archaisierung. Man hätte darauf hinweisen können, daß schon Archilochos $Γυγέω$ 21, 1 D³ u.a.m. mißt. - Zur Konjugation werden Formen ohne Augment wie $δόκειν$ (in der Erzählung nach epischem Vorbild, $ἔσσωμαι$ dagegen sei Perfekt mit Wackernagel), solche mit syllabischem Augment (so $ῶρηκας$, wozu weitere Parallelen wie $ῶρακα$ aus der Koine gefunden wurden), mit Reduplikation ($ῶρώρηκα$, von Choïroboskos als dorisch überliefert; aus Herondas wie das daneben genannte $ἀκήκουκα$). Es folgte eine umfangreiche Anmerkung zu hom. $ῶρώρει$ Ψ 112 Plqpf. «führte die Aufsicht», das als Form der Wurzel * $ῶρ-$ mit gleicher Stammbildung wie $ῶρώρηκα$ aufzufassen sei. Damit könnte Herondas seine Form aus einer älteren Quelle entlehnt haben. Immerhin gibt es noch im nachhom. Ionisch (Hdt., Hipp.) eine Reihe solcher Bildungen. Man fragt sich, ob sie nur Archaisierungen sind. In IX 1 sei die ältere Ergänzung $δέξ[αι]$ zu $δέχομαι$ vorzuziehen, nicht $δέξ[ον]$ zu ion. $δέκνυμι$, das bei Herondas nicht belegt ist. Die übrigen Belege von $δέξ-$ seien zu belassen ($δέξ-$ steht nur in Komposita!), auch $δεῖξον$ I 82, wofür eine m.E. nicht streng erweisbare Bedeutung «gib her» erneut verteidigt Ir wird. Der Überlieferung sei auch für $ῶικται$ IV 55 zu folgen, da es die zu erwartende Bildung ist und ein analogische $ῶεικται$ nicht gesichert werden kann. Revidiert wird die Lesung von $ῶίσμη$ [v VIII 16, angeblich Plqpf. zugunsten der älteren Lesung $ῶιθήγη$ «ich dachte» unter Einbeziehung der Korrektur auf dem Papyrus und einer Parallele bei Babrius. Die singuläre Form $κατασβῶσαι$ V 39 sei weniger als Schwundstufe $σβ +$ Wurzelerweiterung auf $ω$ oder als abgetönte Dehnstufe zu $σβεσ-$ zu erklären (die letztere ist aber außerhalb des Gr. als Kausativbildung gut bezeugt!), sondern eher mit Brugmann mit der bei Hesych erhaltenen Variante $ζοάζω$ (mit anderer Vertretung des Labiovelars) auf ein * $σβοάζω$ zurückzuführen (vgl. Frisk GEW II 685: Iterativum; Verf. Intensivum).

Kap. III, Syntax (S. 89-95) bietet auf wenigen Seiten ein bereits zweimal behandeltes Problem, das auch Folgen für die Textkonstitution hat: der Gebrauch des Nominativs für den Vokativ: $Πυρρίτης τάλας$

V 55 erklärt sich durch Attraktion wie sie seit Homer beim attributiv erweiterten Vokativ zu beobachten ist; ὁ Θάλῃς II 55 löst sich durch Änderung in ὁ Θάλῃς (τ-Stamm, worüber ausführlich oben S. 61 ff.). Γυλλίς I 9, 11 gegenüber sonstigem Γυλλί und anderen Vokativen auf -ί bietet besondere Probleme. Zwar bringt der Verf. eine stattliche Reihe von Belegen hierfür seit der att. Tragödie auf die Beine, aber weshalb der Dichter gerade an jenen beiden Stellen Γυλλίς als Vokativ gebraucht, läßt sich nicht definitiv beantworten. An prosodische Motive, wie Maas erwog und dafür andere Textstellen wieder änderte, glaubt der Verf nur zum Teil; vielleicht liegt ein Fehler der Überlieferung vor.

Den zwei heute nur noch bestehenden Problemen der Metrik ist Kap. IV (S. 96-106) gewidmet: 1) Die Zulässigkeit des Choriambus im 1. Metrum. Sie war bisher einige Male aus der Tragödie bekannt, wozu der Verf. sieben weitere sichere Beispiele aus der hellenistischen Dichtung beibringt, dagegen stehen sieben unsichere Fälle, die fast alle aus klassischer Zeit stammen; weitere sechs gehören nicht hierher. Bei Herondas sind drei Fälle sicher, drei andere aus textkritischen Gründen auszuschließen. Das zweite Problem, eine angeblich metrische Dehnung, steht z.T. im Zusammenhang mit dem eben Erörterten und erweist sich als ein Scheinproblem.

Ein kritisch-exegetischer Anhang (S. 107-133) behandelt einige schwierige bisher nicht befriedigend erklärte Stellen: III 72 κοτυιδος korrigiert in κοτυιδος, IV 46 f. ὀργη, IV 57 κοινην, V 69 τατί, VII 128f. korrupter Vers, VIII 79 ἐπ'ουσι[. Die Diskussion ist z. Teil so ausführlich, daß eine eingehende Besprechung noch weiteren Raum beanspruchen würde.

Die Arbeit ist ein schönes Beispiel für das fruchtbare Zusammenwirken von Philologie und Sprachwissenschaft. Mag manches etwas breit im Verhältnis zur Bedeutung der Probleme angelegt sein, so sollte man doch nicht übersehen, daß ohne die Aufbietung umfangreicher Materialien und deren gründliche Diskussion heute selten überzeugende Ergebnisse vorzulegen sind. Gewiß stehen einzelne Deutungen auf den Schultern älterer Forschung; daß sie in Vergessenheit gerieten, ist aber nicht Schuld des Verfassers. Andererseits konnten Neufunde die vortragenen Thesen oftmals stützen und manche Zweifel ausräumen. Man darf auf die Neuedition des Herondas durch einen so geschulten und kritischen Philologen gespannt sein.

R. HIERSCHE

Jürgen Hoffmann, Rudimente von Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071 - 1210), München 1974. 182 S. (Miscellanea Byzantina Monacensia 17).

H. untersucht in dieser Arbeit «das Entstehen kleiner, schnell wachsender, aber auch ebenso schnell wieder verfallender Staatsge-

bilde' (Anführungszeichen von H.), die sich wohl meist nominell dem Kaiser untertan betrachten, de facto jedoch, oft nur der Not gehorchend, auf dem Weg der Bildung eines Territorialstaates sind» (S. 3). Der Begriff «Territorialstaat» macht dem Verfasser offensichtlich mit Recht Schwierigkeiten. Er betont (S. 4), daß es sich nur um Rudimente handelt, d. h. um «einzelne Punkte dessen .., was wir heute unter Territorialstaat verstehen». Wäre H. diesen Punkten systematisch nachgegangen, so wären die unterschiedlichen Strukturen zwischen östlichem und westlichem Mittelalter gerade bei diesem Thema sehr klar herausgekommen: 1. Entscheidendes Element zur Bildung westlicher Territorialherrschaften ist der Adel. «Das Gegeneinanderspiel von Königtum und Adel bildet fortan den Kernpunkt der verfassungsgeschichtlichen Problematik» im Westen (siehe H. Mitteis, *Der Staat des hohen Mittelalters*, Darmstadt 1974, S. 13). In Byzanz gibt es dagegen keinen Erbadel mit ererbten Sonderrechten, Sonderrechten, die schließlich im Westen mindestens ab 1232 (statutum in favorem principum) zum Territorialstaat führen, der konstitutionell und in Wirklichkeit nur ideell eingeordnet ist in einer übergreifenden «Reichseinheit». Die Gestalten, die H. in dieser Arbeit behandelt, sind gerade kein «Adel», sondern nur «Mächtige» in irgend einem Gebiet durch a) militärisches Kommando, b) Verwaltungsfunktion oder c) durch Grundbesitz. 2. Die Bedeutung des Adels im Westen führt dazu, daß die westlichen Territorialstaaten zugleich «Ständestaaten» sind, da der Territorialherr seinerseits auf die ererbten Rechte des geistlichen und weltlichen Adels Rücksicht nehmen mußte. Daß die «Rudimente» von Territorialstaaten in Byzanz keine derartigen Züge aufweisen, liegt m. E. nicht an der ephemeren Bildung dieser Staaten, sondern am Fehlen eines Adels. 3. Entscheidendes Element zur Bildung westlicher Territorialstaaten ist das Lehensrecht, das im Laufe der Zeit die Lehenspflicht vollständig in den Hintergrund drängt. H. kündigt zwar an, daß er klären will, ob «diese Unabhängigkeitsbestrebungen in irgend einer Weise durch westlich-abendländische Vorstellungen vom Lehenswesen beeinflusst sind» (S. 4), beantwortet aber in seinen Ausführungen diese Frage nicht weiter (nur kurz gestreift bei Rainer von Montferrat S. 28 f.). Sie ist m. E. negativ zu beantworten, wobei die Frage der Pronoia-«Lehen» näher zu behandeln wäre. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byz. Staates*, München 1963³, S. 333 charakterisiert das Auftreten der Gründer des zweiten bulgarischen Reiches Peter und Asen, die H. merkwürdigerweise nicht behandelt: «Wie in anderen Teilen des Kaiserreiches machte sich das (sc. die Reichsunmittelbarkeit) auch hier in Territorialgelüsten der lokalen Großen geltend. Zunächst beanspruchten Peter und Asen gewisse Länder als Pronoia». In diesem Fall spielt gewiß der Nationalismus bei der Bildung von unabhängigen Territorien eine große Rolle, ein Element, worauf H. S. 141 leider nur am Rande eingeht. Um die Struktur der politischen Staatsbildungen auf byz. Reichsboden in der Zeit 1071-1210 zu erkennen, wäre ein Vergleich mit den vielen Revolten vom 7. bis 11. Jh., mit

dem langsamen Ausscheiden der italienischen Seestädte (vor allem Venedigs) aus dem Reichsverband, mit der Bildung der serbischen und bulgarischen Reiche und mit der Bildung des Despotats von Epiros und des Reiches von Nikaia (letztere beiden sind von H. ausdrücklich ausgeklammert) m. E. sehr fruchtbar gewesen. Die Vorgänge lassen sich in zwei Gruppen grob einteilen: Abfall von der Zentrale mit dem Hintergrund eines «völkischen Nationalismus» und «Marsch auf Konstantinopel» mit dem Hintergrund eines byzantinischen «Reichsbewußtseins». Das Dreierschema «völkischer Nationalismus», «byzantinisches Reichsbewußtsein» und egoistisches, individuelles Machtstreben wären m. E. ein methodischer Ansatz gewesen, die hier in Frage stehenden Phänomene zu strukturieren.

Im ersten Teil (S. 5-76) behandelt H. 15 Beispiele für die Bildung unabhängiger Staatsgebilde zwischen 1071 und 1210, wobei leider wichtige Tatsachen erst im zweiten Teil (S. 77-140), der Auswertung dieser Beispiele, zur Sprache kommen. Der Leser erfährt z.B. erst S. 117/8 die Fakten über die finanzielle Basis des S. 5-12 behandelten Philaretos und S. 78-80 die Fakten über dessen Selbstbewußtsein. An manchen Stellen erwartet der Leser eine eingehendere Schilderung der Verhältnisse vor allem unter Einbeziehung der historischen Geographie. Die Beispiele sind: der Armenier Philaretos (Vahram) gest. um 1090, Herrschaft um Melitene und Germanikeia; der Normanne Roussel von Bailleul; die Familie Gabras in Trapezunt; Rainer von Montferrat, verheiratet mit der Tochter Manuels I. Komnenos; Isaak Komnenos von Cypern; die vier Pseudo-Alexioi, die nach der Ermordung des Kaisers Alexios II. auftraten; der Genuese Margaritone, Herr der ionischen Inseln bis 1194; der Vlache Dobromir Chrysos; der Bojare Ivanko; der «Archont» von Nauplia und Korinth Leon Sguros; Manuel Maurozones im Mäandertal; ein gewisser Sabbas (Herkunft?) ebenfalls in der Mäandergegend; Theodoros Mankaphas und seine Herrschaft in Philadelphia 1188-1193; 1204; der Pisaner Aldebrandinos in Attaleia (1205-1207); Alexios und David Komnenos und die Gründung der Komnenen-Dynastie von Trapezunt.

Es ist also ein sehr gemischter Personenkreis, der hier vorgestellt wird: Abenteurer, Generäle, Beamte, Großgrundbesitzer; die Ausländer überwiegen; die historischen Voraussetzungen sind verschieden, von einer Konstante abgesehen: der Schwäche der Zentralregierung. In dieser Vielfalt liegt wohl der Grund, daß H. im zweiten Teil bei der Auswertung der Ergebnisse von 1 einen einheitlichen «roten Faden», eine gradlinige Entwicklungslinie, wie sie sich im Westen eindeutig abzeichnet, m. E. nicht klar herausarbeiten konnte.

H. fragt in diesem zweiten Teil (S. 77-140), in dem leider Deskription und Strukturanalyse nicht sauber getrennt werden, 1. nach dem Selbstverständnis der Herren; 2. nach der Loyalität zur Komnenendynastie nach deren Sturz; 3. nach dem Zielwechsel im Laufe der politischen Karriere; 4. nach der Stellung zwischen Islam (Seldschuken) und Byzanz; 5. nach der Abnahme der Souveränität an der Reichsgrenze;

6. nach den Machtmitteln (die Frage hätte m. E. in den ersten Teil gehört); 7. nach der Rolle der Verwaltung; 8. nach den «geopolitischen Voraussetzungen» (eng mit Punkt 5 sich berührend).

Aus dem bunten Bild, das hier entworfen wird, sind m.E. drei historische Aspekte festzuhalten: 1. ein geringes «byzantinisches Reichsbewußtsein». Noch am meisten ist ein solches verständlicherweise bei Isaak Komnenos zu verspüren. Die Privatinteressen überwiegen, was bei den ausländischen Herren nicht verwunderlich ist. 2. Byzanz beginnt schon vor 1204 auseinanderzufallen. Dabei wirkt der noch funktionierende Verwaltungsapparat in der Provinz eher zentrifugal als zentrpetal. Im Westen liegen die Dinge ähnlich, nur wird hier ein Beamtenapparat in den einzelnen Territorien erst aufgebaut, während in Byzanz die Teilgebiete eine solche, ursprünglich auf die Zentrale ausgerichtete Organisation einfach übernehmen konnten. 3. Die Schwäche der Zentralgewalt fördert die Ausbildung einzelner unabhängiger staatlicher Gebilde. Diese wieder tragen weiter zur Verringerung der Zentralgewalt bei — also ein Teufelskreis.

Der Wert der vorliegenden Arbeit liegt darin, daß sie den Historiker zur Reflexion über diese Aspekte anregt und das oft recht abgelegene Material für diese Reflexion gesammelt und gesichtet hat.

GÜNTER WEISS

Günter Weiß, Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos (Miscellanea Byzantina Monacensia 16, Institut für Byzantinistik und neugriechische Philologie der Universität), München 1973. 80, σσ. VI, 367.

Τὸ ποικίλο ἔργο τοῦ Μιχαῆλ Ψελλοῦ, ποὺ χρονικὰ καλύπτει τὴν ἱστορία μισοῦ αἰώνα, ἀποτελεῖ ἀστείρευτη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ στὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα τοῦ 11ου αἰώνα, ἐποχῆς κρίσιμης γιὰ τὴν αὐτοκρατορία καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς διεθνούς της θέσεως ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ἐσωτερικῶν δομῶν τῆς κοινωνίας της. Τὸ ἔργο τοῦ Ψελλοῦ, πολύμορφο, ἀνάλογο μὲ τὴν πολυμάθεια, τὴν πολυσχιδῆ δράση καὶ τὴν ἐκπληκτικὴ ἀναρρίχηση τοῦ συγγραφέα στὰ ὑπάτα ἀξιώματα, φωτίζει μέσα ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερα ἱκανὸ καὶ κριτικὸ μάτι του μιὰ σειρὰ ἀπὸ γεγονότα καὶ θεσμούς. Εἶναι ἀδύνατος μέσα σὲ ἓνα καὶ μόνο ἔργο ὁ ἐξαντλητικὸς σχολιασμὸς ὅλων τῶν πληροφοριῶν ποὺ μᾶς δίνει ὁ Ψελλός. Ὁ Günter Weiß στὸ βιβλίο του ἐξετάζει τὸ ἔργο τοῦ Ψελλοῦ, κυρίως τοὺς λόγους καὶ τίς ἐπιστολές, εἰδικὰ σὲ σχέση μὲ τὴ θέση τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων τῆς ἐποχῆς του.

Στὸ πρῶτο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. 1-11) ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὸ θεσμὸ τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων ὡς παραδεδωμένο ἀπὸ τῆ Ρωμαϊκῆ αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὴ γνώμη του, μέρος ἀπὸ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν κοινωνικὴ κρίση ποὺ ἀνατάρραξε στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνα τῆ Βυζαντινῆ αὐτοκρατορία βαρύνει τὴν ἀκαμψία καὶ τὴν ἔλλειψη προσαρμογῆς τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ στὶς νεώτερες συνθῆκες.

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ διερεύνηση τῆς ἱστορίας τῆς οἰκογένειας τοῦ Ψελλοῦ. Ἡ προσπάθεια του ὅμως μένει ἀκαρπῆ, γιατί πραγματικὰ δὲν ὑπάρχει καμιὰ σίγουρη ἔνδειξη γιὰ τὴν καταγωγή ἀλλὰ καὶ τὴ συνέχιση τῆς οἰκογένειας τοῦ Ψελλοῦ.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο (σσ. 13-64) ἐξετάζεται ἡ γένεση καὶ ἡ ἱστορία τοῦ θεσμοῦ τῶν κριτῶν τῶν θεμάτων. Κριτῆς καὶ στρατηγὸς εἶναι οἱ δύο διοικητικὲς κεφαλῆς τοῦ θέματος, μετὰ τὴν ἰδρυση τῶν θεμάτων. Ὁ στρατηγὸς εἶναι ταυτόχρονα καὶ τὸ ἰσχυρὸ πρόσωπο πάντοτε, ὁ κριτῆς ἀντίθετα βρίσκεται σὲ δευτέρη μοῖρα, δὲν ἀναφέρεται μάλιστα καὶ καθόλου σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις στὰ ἀνατολικὰ καὶ βόρεια συνοριακὰ θέματα, ὅπου ἡ στρατιωτικὴ ἰσχὺς ἔχει τὴ μεγαλύτερη σημασία. Στὸν 10ο καὶ τὸν 12ο αἰῶνα μάλιστα οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ δικαστῆ ὑποχωροῦν ἢ καὶ συμπλέκονται μὲ τὶς ἀρμοδιότητες τοῦ στρατηγοῦ.

Κατόπιν ὁ συγγρ. ἐξετάζει τοὺς σταθμοὺς τῆς σταδιοδρομίας τοῦ δικαστῆ μὲ παράδειγμα τὸν ἴδιο τὸν Ψελλό: δύο χρόνια πρώτης ἐκπαιδεύσεως, ὀχτῶ χρόνια στὸ ἰδιωτικὸ σχολεῖο τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος, στὰ δεκαεξί του χρόνια σὲ μαθητεία κοντὰ στὸν κριτῆ τοῦ θέματος Θράκης καὶ Μακεδονίας, χωρὶς νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο γνωστὸ σχετικὰ μὲ ἐνδεχόμενες κρατικὲς ἐξετάσεις γιὰ τὸ διορισμὸ σ' αὐτὴ τὴ θέση. Στὰ εἴκοσι του χρόνια (ἀπίστευτη πράγματι ἡλικία) ὁ Ψελλὸς γίνεται κριτῆς καὶ ὑπηρετεῖ σὲ διαφορετικὲς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (11ος αἰ.) οἱ κριτῆς προέρχονται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὴ γραμματεία τῆς αὐτοκρατορικῆς Αὐλῆς (ἀσηκρῆται, χαρτουλάριοι, γραμματεῖς) καὶ ἀπὸ τοὺς ταβουλλάριους. Τὸ δικηγορικὸ ἐπάγγελμα ἔχει ἀποδυναμωθῆ ὡς αὐτοτελές, καὶ οἱ ταβουλλάριοι ἀναλαμβάνουν τὸ ἔργο τοῦ δικηγόρου ὅταν χρειαστῆ. Τὶς γνώσεις ποὺ θὰ ἔπρεπε ἀπαραίτητα νὰ ἔχουν ὡς δικαστῆς, ἀποκτοῦσαν οἱ ὑποψήφιοι μαζὶ μὲ τὰ ὑπόλοιπα μαθήματα τῆς ἐγκυκλίου παιδείας στὰ σχολεῖα. Οἱ δάσκαλοι τῶν σχετικῶν μαθημάτων παραμένουν ἄγνωστοι. Σύμφωνα μὲ τὸν συγγρ. ὁ Ψελλὸς δίδαξε καὶ αὐτὸς νομικά, καὶ ἀπόδειξε εἶναι τὰ νομικά του βιβλία, ποὺ παρέχουν πολλὲς πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὴ μέθοδο διδασκαλίας. Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ γίνεται γνωστὸ ὅτι πέρα ἀπὸ τὶς παραφράσεις καὶ μεταφράσεις τῆς Νομοθεσίας, οἱ μαθητῆς χρησιμοποιοῦσαν πραγματικὰ νομικὰ ἐγχειρίδια.

Ὁ διορισμὸς τῶν κριτῶν γινόταν πάντοτε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Ἡ θέση τοῦ κριτῆ ἦταν ἐπίζηλη, ἡ διάρκεια ὅμως τῆς ὑπηρεσίας ὅπως καὶ ὁ διορισμὸς σὲ μιὰν ἄλλη ἀντίστοιχη θέση μετὰ τὸ τέλος τῆς θητείας ἔμενε ἀπόλυτα στὴ διάκριση τοῦ αὐτοκράτορα. Εἶναι σπάνια τὰ παραδείγματα τῶν ὑπαλλήλων ποὺ κατόρθωναν νὰ ἔχουν ὀλοκληρωμένη σταδιοδρομία στὸν τομέα τους. Οἱ μνηαῖτες ἀπολαβὲς τοῦ δικαστῆ δὲν εἶναι γνωστῆς. Μετὰ τὸν 10ο αἰῶνα καταργεῖται ἡ ἀμοιβὴ τοῦ δικαστῆ μὲ ποσοστὰ ἀνάλογα μὲ τὸ κόστος τῆς δίκης, καὶ τὴ μισθοδοσία του ἀναλαμβάνει τὸ δημόσιο. Σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ συγγρ. ὁ μνηαῖος μισθὸς τοῦ δικαστῆ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπερ-

βαίνει τα 24 νομίσματα. Ο μισθός αυτός είχε μεγάλη αγοραστική αξία κυρίως σε σχέση με την τότε χαμηλή τιμή της γης, ώστε θα ήταν δυνατό σε μικρό χρονικό διάστημα ο δικαστής να μεταβληθῆ σε «δυνατόν», πλούσιο γαιοκτήμονα.

Οι ἀρμοδιότητες του ἐπαρχιακοῦ κριτῆ εἶναι πάρα πολλές. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς πόσο εὐρὺ φάσμα δικαιοδοσιῶν εἶχε ἕνας δικαστής καὶ τί κοινωνικὸ ἔργο θὰ μπορούσε νὰ ἀσκήσῃ. Τὰ καθήκοντά του ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν εἰσπράξη τῶν φόρων καὶ ἐκεῖνος ἀποφασίζει γιὰ τὸ εἶδος τοῦ φόρου καὶ γιὰ τὸν τρόπο πὺ θὰ τὸν εἰσπράξῃ. Εὐθύνεται γιὰ τὸ κτηματολόγιο καὶ εἶναι ἐπὶ κεφαλῆς πάντοτε τῆς ἐπιτροπῆς πὺ καταρτίζει τὸ καινούργιο. Σημαντικότερα ἰδιαίτερα εἶναι 1) ὅτι μπορεῖ νὰ χαρίσῃ χρεή, καὶ 2) στὴν κρίση του ἀπόκειται ἡ ἐκτέλεση ἢ ὄχι δικαστικῆς ἀπόφασης ἔστω καὶ ἂν ἔχη κριθῆ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα.

Ἀκολουθεῖ ἕνα μικρὸ κεφάλαιο σχετικὸ μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ 1043. Ὁ συγγρ. τονίζει τὸ γεγονός ὅτι στὸ Βυζάντιο δὲν ὑπῆρξε ποτὲ Πανεπιστήμιο μετὰ τὴν ἔννοια πὺ εἶχε τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ Πανεπιστήμιο στὴ Δύση, δηλαδὴ μετὰ τὴ συντεχνιακὴ δομὴ του, τίς ἐξετάσεις, τίς ἀκαδημαϊκὲς βαθμίδες. Ἀντίθετα, στὸ Βυζάντιο ἡ ἐκπαίδευση διατήρησε τὸν ἀρχαιοελληνικὸ χαρακτήρα τοῦ ἰδιωτικοῦ σχολείου, ἀκόμη καὶ στὴ διαμόρφωση τοῦ διοικητικοῦ ὑπαλληλικοῦ προσωπικοῦ. Τὴν ἴδρυση τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ 1043 πὺ ἀνήγγειλε ἡ Νεαρά τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, τὴν ἀποδίδει ὁ συγγρ. ὄχι τόσο στὴ διάθεση δημοουργίας δημόσιας σχολῆς ἐκπαιδεύσεως, ὅσο στὴν τοποθέτηση τοῦ νομοφύλακα στὴν κορυφὴ τοῦ ἀνώτατου ἐκπαιδευτηρίου. Ὁ νομοφύλαξ, πὺ εἶχε πολλὲς δικαιοδοσίες, ἀποτελεῖ κρατικὸ ὄργανο ἐλέγχου τῆς Νομικῆς Σχολῆς. Ἡ Σχολὴ αὐτὴ διατηρήθηκε μόνο δέκα χρόνια, κατὰ τὰ ὁποῖα τὸ πρόγραμμα δὲν εἶχε ἐνιαία δομὴ καὶ τὰ ἐπὶ μέρους μαθήματα διατήρησαν τὴν αὐτονομία τους. Παράλληλα μετὰ τὴ Νομικὴ ἰδρύθηκε ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ πὺ διεύθυνε ὁ Ψελλὸς μετὰ τὸν τίτλο «ὑπάτος τῶν φιλοσόφων». Καὶ ἡ Σχολὴ αὐτὴ δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ἔχη ἰδιωτικὸ χαρακτήρα, καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ ἀποψη τοῦ ἴδιου τοῦ Ψελλοῦ.

Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο (σσ. 77-110) ἐξετάζεται ἡ σταδιοδρομία τοῦ Ψελλοῦ στὰ αὐλικὰ ἀξιώματα, ταυτόχρονα μετὰ τὴ μεγάλη, ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ (1041-1078), διαμάχη στρατιωτικῶν καὶ γραφειοκρατῶν. Οἱ δραστήριοι εὐνοῦχοι στηρίζουν τοὺς τελευταίους ἀπογόνους τῶν Μακεδόνων καὶ τοὺς ἀκολουθεῖ ἡ Σύγκλητος. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐποχὴ ὅπου ὁ Ψελλὸς κάνει τὰ πρῶτα του βήματα στὴν ὑπαλληλικὴ ἱεραρχία τῆς αὐλῆς. Ὁ συναγωνισμὸς ἀνάμεσα στίς διάφορες ὁμάδες ἐπιρροῆς εἶναι μεγάλος καὶ ἡ θέση τοῦ Ψελλοῦ ὑπόκειται σὲ πολλὲς μεταβολὲς ἀνάλογα μετὰ τὴν ὁμάδα πὺ ἀσκοῦσε τὴ μεγαλύτερη ἐπιρροὴ στὸν αὐτοκράτορα. Ὁ συναγωνισμὸς αὐτὸς γίνεται ὀξύτερος στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ, πρῶτου ὕστερα ἀπὸ ἕναν αἰῶνα ἐκπροσώπου στὸ θρόνο τῆς ἐπαρχιακῆς ἀριστοκρατίας, ἡ ὁποία βασιλεύει στίς μεγάλες στρατιωτικὲς οἰκογένειες. Βασικὸς εἶναι ὁ ρόλος τοῦ Ψελλοῦ στὴν ἀνατροπὴ τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ καὶ στὴν ὑποστήριξη τοῦ νέου αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Δούκα, πὺ ἂν καὶ ἀπόγονος στρατιωτικῆς οἰκογένειας ἐγκαινίασε τὴ βασιλεία του μετὰ ἀντιστρατιωτικὴ πολιτικὴ. Ἐχθρὸς τῶν στρατιωτικῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ κύκλου τῶν γραφειοκρατῶν πὺ τὸν στήριζαν στὴν ἀνο-

δό του στο θρόνο, ο Δούκας απευθύνεται απευθείας στο λαό, προξενώντας έτσι δυσαρέσκεις. 'Ο Ψελλός θεωρεί τον εαυτό του προδομένο στις βλέψεις του για άμεση επίρροή στον αυτοκράτορα. 'Ο διάδοχος του Κωνσταντίνου Δούκα Ρωμανός Διογένης υποστηρίζεται από ένα μέρος των γραφειοκρατών, γρήγορα όμως χάνει την εμπιστοσύνη τους. 'Ο Ψελλός αποκτά ξανά την εύνοια της αὐλῆς τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Δούκα. Ἀλλὰ μόνο μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη ἡ πολιτικὴ ἰσχὺς καὶ ἡ ἐπίρροή τοῦ Ψελλοῦ βρίσκουν τὴν παλιά τους λάμψη.

Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ ἀστάθεια τῆς θέσης τῶν ὑπαλλήλων τῆς αὐλῆς. Ἐξαρτῶνται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν εύνοια ἢ τὴ δυσαρέσκεια τοῦ αυτοκράτορα πρὸς αὐτούς. Στὴ διάρκεια τῆς παντοδυναμίας τους στηρίζουν τὸν αυτοκράτορα, ὅταν διακρίνουν τὴ δυσμένεια του συνωμοτοῦν γιὰ τὴν ἀνατροπὴ του.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο (σσ. 111-125) ἀφορᾷ ἀποκλειστικὰ τοὺς ὑπαλλήλους τῆς αυτοκρατορικῆς Γραμματείας. 'Ο συγγρ. προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ μετὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατό ἀκριβέστερη προσέγγιση τὰ εἰσοδήματα τους καὶ τὴν πολιτικὴ σημασία πού εἶχε ἡ τοποθέτησή τους σὲ ἀνάλογη θέση. Ἐξετάζεται ἐπίσης ἡ συντεχνία τῶν ταβουλλαρίων καὶ τῶν γραφέων σὲ σχέση μετὰ τις ἀντίστοιχες ὑπηρεσίες τῆς γραμματείας, καὶ συμπεραίνεται ὅτι ἡ διάκριση μετὰξὺ ἰδιωτικῶν καὶ ὑπαλλήλων τοῦ δημοσίου εἶναι πολὺ δύσκολη ἀν ὄχι ἀνέφικτη.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 126-154) εἶναι ἀφιερωμένο στὸν τρόπο σχηματισμοῦ τῶν περιουσιῶν τῶν ὑπαλλήλων. 'Ο ταχύτερος δρόμος γιὰ τὴν ἀπόκτηση περιουσίας εἶναι ἡ σωστὴ ἐκμετάλλευση τῶν αυτοκρατορικῶν δωρεῶν. Οἱ δωρεές αποτελοῦνται εἴτε ἀπὸ βασιλικὰ καὶ βιβάρια, εἴτε μεταβιβάζονται τὴν οἰκονομικὴ διοίκηση τῶν μοναστηριῶν (*χαριστίκια*). 'Ο συγγρ. ἐπιμένει καὶ τονίζει ὅτι μετὰ κανένα τρόπο οἱ δωρεές αὐτὲς δὲν ἀποτελοῦν διαδικασίαν ἐκφουδαρχισμοῦ τῆς Βυζαντινῆς αυτοκρατορίας. Τὸ μὲν βασιλικατο δὲν εἶναι κληρονομικὸ, ἔχει διαχειριστὴ ὑπάλληλο, τὸν λεγόμενο βασιλικό, καὶ ὁπωσδήποτε ἡ οἰκονομικὴ περιφέρεια μὲν εἶναι στὴν κυριότητα τοῦ αυτοκράτορα. Τὸ βιβάριο πάλι, ἀντίθετα ἀπὸ τὸ φέουδο, κληροδοτεῖται ἐλεύθερα καὶ ἐκποιεῖται. Τὰ *χαριστίκια* εἶναι βέβαια μέσα οἰκονομικῆς εὐμάρειας καὶ ἐπίρροῆς, γεγονόνος ὅμως εἶναι ὅτι τὰ *χαριστίκια* κατὰσχονται εὐκολώτατα ὅταν πικρὴ ὁ χαριστικάριος νὰ ἀπολαμβάνῃ τὴν αυτοκρατορικὴ εύνοια. "Ενας ἀκόμη τρόπος πλουτισμοῦ εἶναι ἡ ἀπόκτηση ἀκίνητης περιουσίας στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σὲ ἄλλες μεγάλες πόλεις. Ἡ περιουσία αὐτὴ εἴτε προσφέρεται γιὰ ἐκμίσθωση, εἴτε ἀγοράζεται ἤδη νοικιασμένη κυρίως σὲ βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια. Ἀπὸ ποσοραδικὲς πληροφορίες εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ ἰδιοκτῆτης ἐκμισθωμένου βιοτεχνικοῦ ἐργαστηρίου μετέχει ἐνεργὰ στὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς, στὸν καθορισμὸ τῆς τιμῆς τῶν προϊόντων καὶ στὴ διάθεσή τους στὴν ἀγορά. Ἐτσι, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ σφαῖρα ἐπίρροῆς τῶν γραφειοκρατῶν περιλαμβάνει καὶ τις ἐμπορικὲς δραστηριότητες τῆς πόλης. Βρισκόμαστε μὴπως μπροστὰ σὲ μιὰ πρώτη ἐνδειξὴ δημιουργίας τῆς ἀστικῆς τάξης;

Στὸ κεφάλαιο πού ἀκολουθεῖ (σσ. 155-162) ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ μιὰ σύγκριση τῆς ὑπαλληλικῆς ἱεραρχίας καὶ τῆς διοικητικῆς μηχανῆς τῆς Βυζαντινῆς αυτοκρατορίας μετὰ τις σύγχρονές της στὰ δυτικὰ κράτη.

Στὶς σσ. 163-241 δημοσιεύονται οἱ παραπομπές. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκδοση πέντε λόγων καὶ ἕξι νομικῶν κειμένων τοῦ Ψελλοῦ πού βρίσκονται σὲ σχέση

μέ την ιδιότητα του ως πολιτικοῦ προσώπου καὶ νομομαθοῦς. Τὰ κείμενα ἐκδίδονται φιλολογικὰ μὲ κριτικὸ ὑπόμνημα. Προηγεῖται ἡ περιγραφή τῶν κωδικῶν, περίληψη τοῦ περιεχομένου καὶ σχολιασμός τῆς χρονολόγησής καὶ τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν συγγραφῆς γιὰ κάθε κείμενο χωριστά. Στις σσ. 303-325 δίνεται κατάλογος καὶ γλωσσάριο τῶν νομικῶν ὄρων ποὺ περιέχονται στὰ ἔξι τελευταῖα κείμενα, καθὼς καὶ (σσ. 324-325) τῶν σπάνιων ἑλληνικῶν λέξεων ποὺ περιέχονται καὶ στὰ ἔντεκα κείμενα. Ἀκολουθεῖ πίνακας τῶν συντομογραφικῶν καὶ βιβλιογραφία (σσ. 329-347) καθὼς καὶ ὁ ἐξαιρετικὰ χρήσιμος πίνακας κυρίων ὀνομάτων καὶ ὀνομάτων τόπων καὶ πραγμάτων (σσ. 349-367).

Τὸ βιβλίον τοῦ G. Weib ἀποτελεῖ ἀξιόλογη προσπάθεια γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν διοικητικῶν δομῶν ὅπως παρουσιάζονται μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ψελλοῦ. Μποροῦν βέβαια νὰ διατυπωθοῦν ὀρισμένες ἀντιρρήσεις: τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρονται σχετικὰ μὲ τὴν ἀποδυνάμωση τῆς δικαστικῆς, σὲ τελευταία ἀνάλυση διοικητικῆς-γραφειοκρατικῆς, ἐξουσίας στὸν 10ο καὶ στὸν 12ο αἰῶνα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐξαιρέσεις. Ὁ 11ος αἰῶνας εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐποχὴ τῆς παντοδυναμίας τῶν γραφειοκρατῶν (βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*³, σ. 262). Τὸ ὅτι ὁ Ψελλὸς ὑπῆρξε νομοδιδάσκαλος εἶναι κάτι ποὺ δὲν ἀναφέρεται θετικὰ σὲ καμιὰ πηγὴ. Τὸ νομικὸ τοῦ ἔργο καὶ μόνο δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὸν χαρακτηρίσουμε ἔτσι. Ὁ ὑπολογισμὸς τῶν μηνιαίων ἀπολαβῶν τῶν δικαστῶν καὶ γενικότερα τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων εἶναι ἀρκετὰ αὐθαίρετος.

Ἡ κατανομὴ τῆς ὕλης ἀκολουθεῖ λογικὴ σειρά. Μερικὲς φορές ὅμως ὁ διαχωρισμὸς τῶν μερικῶν ἀπὸ τὰ γενικὰ δὲν εἶναι πολὺ σαφές — π.χ. στὸ δευτέρου κεφάλαιο οἱ σταθμοὶ τῆς προσωπικῆς ἱστορίας τοῦ Ψελλοῦ συμπλέκονται μὲ τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα τῆς ἐποχῆς του, χωρὶς νὰ γίνεται φανερό ὅτι ἡ προσωπικότητά καὶ ἡ δραστηριότητά τοῦ Ψελλοῦ δὲν ἀποτελοῦν παρὰ ἓνα ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν φαινομένων.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΟΥ

Στ. Κουροῦση, *Μανουὴλ Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2-1355/60)*, Α' Τὰ βιογραφικὰ (Ἀθῆνᾶ, σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθῆναις ἐπιστημονικῆς ἐταιρείας, Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων, 12), Ἀθῆνα 1972. σσ. ιε', 403. Ἐκτὸς κειμένου 46 φωτογραφίες.

Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ συγγρ. καὶ εἶναι καρπὸς μεγάλου μόχθου, ἐπειδὴ ἔπρεπε νὰ ἐρευνηθῇ τὰ τῆς ζωῆς τοῦ Γαβαλά μὲ βάση ἀνέκδοτα κυρίως ἔργα. Ἡ κοπιώδης αὐτὴ ἔρευνά του στέφθηκε ὅμως ἀπὸ ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία. Ὁ συγγρ. κατόρθωσε νὰ ἀποδείξῃ: 1) ὅτι ὁ πρωτονοτάριος καὶ ὕστερα χαρτοφύλακας Μανουὴλ Γαβαλάς καὶ ὁ Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο, 2) ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ ἐπιστολαρίου τοῦ κώδ. *Laur. S. Marci 356* εἶναι ὁ Γεώργιος Οἰναιώτης, 3) ὅτι οἱ ἐπιστολὲς τοῦ κώδ. *Paris. gr. 2022*, φ. 150r-156r, δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Χειλά (ἢ τὸν Ψευδο-Ἰωάννη Χειλά), ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Γαβαλά, καὶ 4) ὅτι

καὶ οἱ ἐπιστολὲς τοῦ ἴδιου κώδ., φ. 181r-187v, ποὺ ἀποδόθηκαν στὸν Ἰωάννη Γλυκὺ εἶναι ἔργο τοῦ Γαβαλᾶ.

Μετὰ τὸν πρόλογο (σ. ζ'-η') καὶ τὴν εἰσαγωγὴν (σ. ιγ'-ιε'), τὸ βιβλίον χωρίζεται σὲ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο μέρος (σ. 1-292) ἐξετάζονται οἱ πηγὲς ποὺ χρησιμοποίησε ὁ συγγρ., γιὰ νὰ ἀντλήσῃ τίς πληροφορίες τίς σχετικὲς μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Γαβαλᾶ καὶ περιλαμβάνει πέντε ἐπὶ μέρους κεφάλαια. Στὸ δεῦτερο μέρος (σ. 293-368), ποὺ ὑποδιαιρεῖται σὲ τέσσερα κεφάλαια, γίνεται προσπάθεια ἀξιολόγησης τῶν πληροφοριῶν τῶν πηγῶν καὶ σύνθεσης τῆς βιογραφίας καὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Μανουὴλ Γαβαλᾶ. Γιὰ τὴν ταύτιση μὲ τὸν Ματθαῖο Ἐφέσου ὁ συγγρ. στηρίχθηκε στὴν διεξοδικὴ ἐξέταση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Γαβρᾶ. Ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἀκόμη κυκλοφορήσει ἡ ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν ἀπὸ τὸν Γ. Φατοῦρο, ὁ συγγρ. μελέτησε ἐξ ὑπαρχῆς τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν του. Ἔτσι τὸν ἀπασχόλησαν ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα τὰ σχετικὰ μὲ τίς ἐπιστολὲς καὶ τὸν συγγραφέα τους (χρονολογικὴ κατάταξις ἐπιστολῶν, βιογραφικὰ τοῦ Μιχαὴλ Γαβρᾶ, συγγραφικὴ του δραστηριότητα). Σὲ γενικὲς γραμμὰς τὰ συμπεράσματα τῶν δύο ἐρευνητῶν ταυτίζονται. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Ματθαίου Ἐφέσου μὲ τὸν Μανουὴλ Γαβαλᾶ ὁ συγγρ. ξεκίνησε ἀπὸ τὴ διαπίστωση τοῦ Treu, ποὺ πρῶτος μελέτησε τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ματθαίου Ἐφέσου, ὅτι ἐνῶ ἔχομε ἀρκετὲς ἐπιστολὲς τοῦ Ματθαίου πρὸς τὸν Γαβρᾶ δὲν σώθηκαν ἐπιστολὲς τοῦ Γαβρᾶ πρὸς αὐτόν. Ὅτι ὅμως ὁ Ματθαῖος ἔλαβε γράμματα τοῦ Γαβρᾶ μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος στὶς ἐπιστολὲς του. Ὁ συγγρ. ἔκαμε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πιθανὸν ὁ Ματθαῖος, πρὶν γίνῃ μητροπολίτης Ἐφέσου (1329), ἔφερε κατὰ τὴ συνήθεια τῶν κληρικῶν τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἄλλο ὄνομα. Θὰ ἀνῆκε τότε, τὸ πιθανότερο, στὸν κλῆρο τῆς γενέτειράς του Φιλαδέλφειας. Τὴ λύση τὴ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Γαβρᾶς, ποὺ ἀπευθύνει τριάντα ἐπιστολὲς σὲ κάποιον πρωτονοτάριο καὶ ἀργότερα χαρτοφύλακα Μανουὴλ Γαβαλᾶ ἀπὸ τὴ Φιλαδέλφεια. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς ἔχουν στενὴ σχέση μὲ ἐπιστολὲς τοῦ Γαβαλᾶ. Εἶναι δηλ. ἀπαντήσεις σὲ ἐπιστολὲς τοῦ Ματθαίου ἢ οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Ματθαίου προϋποθέτουν τὴν ἀποστολὴ ἐπιστολῶν τοῦ Γαβρᾶ. Χρονολογικὰ οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Γαβρᾶ περικλείονται στὰ χρόνια 1305/1306-1327 (κατὰ τὸν συγγρ.: ὁ Φατοῦρος ἀντίθετα τοποθετεῖ τὴν ἑναρξιν τῆς συγγραφῆς περὶ τὸ 1308), εἶναι δηλ. προγενέστερες ἀπὸ τὴ χειροτονία τοῦ Ματθαίου, καὶ εἶναι γι' αὐτὸ κανονικὴ ἢ ἀπουσία τοῦ ὀνόματος Ματθαῖος στὶς τριάντα ἐπιστολὲς τοῦ Γαβρᾶ. Ὁ συγγρ. δίνει περίληψιν τῶν τριάντα αὐτῶν ἐπιστολῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ τίς ἀντίστοιχες τοῦ Γαβαλᾶ, ὅπου μπόρεσε νὰ βρῇ τέτοια ἀντιστοιχία (ἐπιστ. 1, 2, 6, 9, 24, 25 τοῦ Γαβαλᾶ), καὶ ὀρισμένων παραθέτει ὀλόκληρο τὸ κείμενο.

Στὸ Β' κεφάλαιον (σ. 99-121) ἐξετάζονται οἱ ἐπιστολὲς τοῦ κώδ. *Laur. S. Marci* 356. Μὲ βάση τίς ἐπιστολὲς ἀρ. 18 καὶ 22 τοῦ Γαβαλᾶ πού, ὅπως διαπίστωσε ὁ συγγρ., ἔχουν σχέση μὲ ἐπιστολὲς τοῦ Φλωρεντινοῦ κώδικα, κατόρθωσε νὰ ἐξακριβώσῃ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τῆς συλλογῆς. Πρόκειται γιὰ κάποιον Οἰναιώτη. Ἀπὸ τὰ δέκα πρόσωπα ποὺ φέρουν τὸ ὄνομα αὐτὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ποὺ ἐξετάζει, ὁ συγγρ. πιστεύει ὅτι περισσότερες πιθανότητες νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν Οἰναιώτη τῆς συλλογῆς ἔχει ὁ Γεώργιος Οἰναιώτης ποὺ παρέφρασε μαζί μὲ τὸν Γεώργιο Γαλησιώτη τὸν "Βασιλικὸ ἀνδριάντα" τοῦ Ν. Βλεμμύδη. Ἔτσι ἐπαληθεύεται ἡ ὑπόθεσις τοῦ E. Rein ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα σχετίζεται ἴσως μὲ τὴ λέξιν σταφυλῆ (μὲ βάση τίς ἐπιστ. νζ' καὶ ξς').

Στὸ Γ' κεφάλαιο (σ. 122-139) ὁ συγγρ., συνδυάζοντας τὶς πληροφορίες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ κώδ. *Paris. gr. 2022*, φφ. 152-156, πού ὡς τώρα ἦταν γνωστές ὡς ἐπιστολές τοῦ Ψευδο-Ἰωάννη Χειλᾶ, μεῖς ἄλλες πληροφορίες καὶ δεδομένα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Γαβαλᾶ καὶ τοῦ Μ. Γαβρᾶ, ἀποδεικνύει ὅτι οἱ ἐννέα αὐτὲς ἐπιστολές εἶναι ἔργο τοῦ Γαβαλᾶ. Χρόνος συγγραφῆς τους εἶναι τὰ χρόνια 1315-1316.

Στὸ Δ' κεφάλαιο (σ. 140-158) ἐξετάζονται οἱ δεκαεννέα ἐπιστολές πού περιέχονται στὸν ἴδιο κώδικα (*Paris. gr. 2022*), στὰ φφ. 181r-187v, καὶ πού κατὰ τὸν Omonit ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη Γλυκύ. Ὑστερα ἀπὸ διεξοδική ἔρευνα μεῖς βάση τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν σὲ συνδυασμὸ μεῖς γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Γαβρᾶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ οἱ ἐπιστολές αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὸν Μ. Γαβαλᾶ. Εἶναι μάλιστα γραμμένες ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Γαβαλᾶ, ὅπως δείχνει ἡ σύγκριση μεῖς τὸν κώδ. *Vind. theol. gr. 174* πού εἶναι αὐτόγραφος τοῦ Γαβαλᾶ. Οἱ ἐπιστολές καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα 1309/10-1313.

Στὸ Ε' κεφάλαιο (σ. 159-292) ἐξετάζεται τὸ ἔργο τοῦ Μ. Γαβαλᾶ πού παραδίδεται στὸν κώδ. *Vind. theol. gr. 174* (Nessel). Ὁ κώδικας εἶναι αὐτόγραφος τοῦ Γαβαλᾶ, καὶ μόνο τὰ φφ. 146r-150r εἶναι γραμμένα ἀπὸ ἄλλο χέρι, τοῦ Γεωργίου Γαλησιώτη κατὰ τὸν συγγρ. (σ. 190-191). Τὸ ἔργο του εἶναι θεολογικὸ, φιλολογικὸ, φιλοσοφικὸ καὶ ρητορικὸ. Γίνεται καταγραφή ὅλων τῶν ἔργων σύμφωνα μεῖς τὴ διαίρεση αὐτὴ καὶ ἐξετάζεται ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς των. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἐξετάζονται λεπτομερῶς καὶ οἱ 66 ἐπιστολές πού διασώζει ὁ κώδικας (σ. 192-292).

Στὸ Β' μέρος (σ. 295-355) γίνεται ἐκμετάλλευση τῶν πληροφοριῶν πού ἀποκόμισε ὁ συγγρ. ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν πηγῶν πού μελέτησε στὸ πρῶτο μέρος μεῖς σκοπὸ μία κατὰ τὸ δυνατόν πληρέστερη συγκρότηση τῆς βιογραφίας του. Στὸ Α' κεφάλαιο ἐξετάζεται ἡ γέννηση, παιδεία καὶ πρώτη δραστηριότητά του. Γεννήθηκε, σύμφωνα μεῖς πληροφορία τοῦ Γρηγορᾶ, στὴ Φιλαδέλφεια τὸ 1271/72 ἀπὸ οἰκογένεια πού καταγόταν πιθανῶς ἀπὸ τὰ Γάβαλα τῆς Λυδίας. Εἶναι γνωστὰ στὸν συγγραφέα ὀκτώ ἀκόμη πρόσωπα πού φέρουν τὸ ὄνομα Γαβαλᾶς στὸν 13ο καὶ 14ο αἰώνα. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν παιδεία του εἶναι ἐλάχιστες. Σχεδὸν ὅλα ὅσα ἀναγράφονται γιὰ τὸ θέμα αὐτό, τουλάχιστον γιὰ τὸ χρόνον ὡς τὸ 1309 εἶναι ἀπλές ὑποθέσεις τοῦ συγγρ.

Στὸ Β' κεφάλαιο (σ. 316-330) ἐξετάζεται βῆμα πρὸς βῆμα ἡ διαφωνία τοῦ Μανουήλ πρὸς τὸν μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεόληπτο ἐξαιτίας τῆς στάσης τοῦ καθενὸς ἀπέναντι στὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν. Ὁ Μανουήλ συμφωνοῦσε μεῖς τὴν ἀπόφαση τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἄρση τοῦ σχίσματος ὕστερα ἀπὸ ὀρισμένες ὑποχωρήσεις πρὸς τοὺς Ἀρσενιάτες γιὰ χάρη τῆς εἰρήνης τῆς ἐκκλησίας, ἐνῶ ὁ Θεόληπτος ἦταν ἀντίθετος, γιὰ λόγους "ἀκριβείας". Ὁ Μανουήλ ἀπευθύνθηκε ἐπανειλημμένως μεῖς ἐπιστολές πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, τὸν πατριάρχη καὶ ἄλλους ἰσχυροὺς τῆς Κωνσταντινούπολης, γιὰ νὰ ἐπέμβουν καὶ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν τάξη, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα. Ἡ Φιλαδέλφεια διέτρεχε τότε κίνδυνον ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἦταν ἀπαραίτητη ἡ παρουσία στὴν πόλη τοῦ Θεολήπτου πού ἐπηρέαζε τὸ λαὸ καὶ συνέβαλλε πολὺ στὴν ἄμυνά της. Ἡ διαμάχη διήρκεσε περίπου δέκα χρόνια (1310-1320), στὰ ὁποῖα ὁ Μανουήλ ὑπέφερε ἀρκετά, ἰδίως κατὰ τὰ πρῶτα πέντε χρόνια.

Στὸ Γ' κεφάλαιο (σ. 331-344) ἐξετάζεται ἡ ζωὴ καὶ ἡ δράση τοῦ Γαβαλά ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ τὸ 1317 ὡς τὸ 1329 (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χρονικὸ διάστημα μεταξὺ Νοεμβρίου 1321 καὶ χειμῶνα 1322/23, ὅποτε πιθανὸν νὰ βρισκόταν στὴν Φιλαδέλφεια μετὰ τὴ συμφιλίωσίν του μὲ τὸν Θεόκληστο καὶ τὴν προαγωγή του σὲ χαρτοφύλακα). Στὰ 1329 χειροτονεῖται μητροπολίτης Ἐφέσου.

Στὸ Δ' κεφάλαιο (σ. 345-354) ἐξετάζεται ἡ δραστηριότητα τοῦ Γαβαλά ὡς μητροπολίτου Ἐφέσου. Ἐπειδὴ ἡ Ἐφεσος βρισκόταν ὑπὸ τουρκικὴ κατοχὴ ἤδη ἀπὸ τὸ 1304, ὁ Ματθαῖος παρέμενε στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς τὸ 1339, ὅποτε πῆγε στὴν Ἐφεσο. Ἡ παραμονὴ του ἐκεῖ καὶ ἡ ἀσκηση τῶν καθηκόντων του δὲν ἦταν καθόλου εὐκολή, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς τῶν πρώτων χρόνων ποὺ ἔστειλε ἀπὸ ἐκεῖ (μετὰ τὸ 1341 δὲν σώζονται ἐπιστολὰς του ἐκτὸς ἀπὸ μία, τοῦ 1351). Ἡ δραστηριότητά του ὡς μητροπολίτου Ἐφέσου εἶναι γνωστὴ ἐν μέρει ἀπὸ ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς. Ἦρθε ἐπανειλημμένως σὲ σύγκρουση πρὸς τοὺς πατριάρχες Ἰωάννη ΙΔ' Καλέκα, Ἰσίδωρο καὶ Κάλλιστο, καὶ στὸ θέμα τῆς διένεξης μεταξὺ Παλαμιτῶν καὶ ἀντιπαλαμιτῶν ἀπὸ προσωπικὰς ἀντιθέσεις πρὸς τοὺς πατριάρχες δὲν κράτησε συνεπῆ στάση, ἀλλὰ τάχθηκε διαδοχικὰ πότε μετὰ τὴν μία καὶ πότε μετὰ τὴν ἄλλη παράταξη. Τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὰ χρόνια 1355-1359/60.

Κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ συγγρ. (σ. 355), ὁ Μανουὴλ - Ματθαῖος Γαβαλάς εἶναι ἓνας σπουδαῖος ἐκπρόσωπος τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 14ου αἰῶνα μετὰ τὸν Χοῦμο καὶ τὸν Μετοχίτη. Εἶχε τὴ συναίσθηση τῆς πνευματικῆς αὐτοτέλειας καὶ ἀρκετὴ φιλοδοξία, πράγμα ποὺ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ μὴ συμβιβάζεται εὐκόλως μὲ καταστάσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες εἶχε ἀντιρρήσεις. Στὸν πολιτικὸ τομέα προτιμοῦσε τὸ ἔθνικὸ συμφέρον καὶ καταδίκασε τὸν φατριασμό. Στὸ θέμα τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν ἀκολουθοῦσε τὴν ὀρθόδοξη παράδοση.

Σὲ παράρτημα (σ. 357-375) ἐξετάζονται θέματα σχετικὰ μὲ τὴν κατάληψη τοῦ ἀξιώματος τοῦ χαρτοφύλακος ἀπὸ μέρους τῶν Μανουὴλ καὶ Γρηγορίου Κουτάλη ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν συνοδικῶν παρασημειώσεων τοῦ κώδ. *Vind. hist. gr.* 47 σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἐπιστολὰς τοῦ Γαβαλά. Τὰ πρακτικὰ τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἡσαΐα τὰ κατέγραψε στὸν κώδ. *Vind. hist. gr.* 47, φ. 49r-71r, ὁ Γεώργιος Γαλησιώτης. Ὁ ἴδιος χρησιμοποίηθηκε ὡς γραφέας καὶ γιὰ τοὺς μετέπειτα πατριάρχες Ἰσίδωρο, Κάλλιστο Α' καὶ Φιλόθεο (φφ. 125r, 137r-140r, 142r-143r, 146r-148r, 149v-150r, 152v, 154r-v, 159r, 160v-161r, 162r-163v. Στὰ φφ. 49r-71r ἀπαντᾷ ἡ καλλιγραφικὴ γραφὴ τοῦ Γαλησιώτη, ἐνῶ στὰ ὑπόλοιπα ἡ ταχυγραφικὴ).

Στὶς σσ. 369-375 καταγράφονται τὰ περιεχόμενα τοῦ κώδ. *Vind. theol. gr.* 174. Ἀκολουθοῦν 46 πίνακες μὲ φωτογραφίες ἀπὸ τὰ χφφ: *Marc. gr.* 446, *Laur. S. Marci* 356, *Leid. bibl. publ. gr.* 49, *Vat. gr.* 112, *Mutin. gr.* 82, *Paris. gr.* 2022, *Vind. theol. gr.* 174, *Vind. hist. gr.* 47, *Leid. B.P.G.* 49. Στὶς σσ. 377-379 καταγράφονται προσθήκες, καὶ ἀκολουθεῖ εὐρετήριο κυρίων ὀνομάτων, ὄρων καὶ πραγμάτων (σ. 381-397), περίληψη στὰ γαλλικὰ (σ. 398-9), παροράματα (σ. 400) καὶ κατάλογος τῶν πινάκων φωτογραφικῶν ποὺ τοποθετήθηκαν μετὰ τῶν σσ. 376-377.

Ἡ ἐργασία τοῦ Κ. Κουρούση διακρίνεται γιὰ τὰ πλούσια καὶ πολύτιμα

συμπεράσματα και για τις πολλές υποθέσεις σὲ ἐπὶ μέρους θέματα πού, ἂν ἐρευνηθοῦν περαιτέρω, μὲ τὴν ἐπαλήθευση ἢ διάψευσή τους θὰ πλουτίσουν ἀρκετὰ τις γνώσεις μας γιὰ τὴν πνευματικὴ κίνηση τοῦ α' μισοῦ τοῦ 14ου αἰώνα. Ἡ ἔρευνα γίνεται ἐξονυχιστικά, καὶ τὰ συμπεράσματα ἐξάγονται τις περισσό-τερες φορὲς ἀβίαστα.

Ἵρισμένες γενικὲς παρατηρήσεις δὲν μειώνουν καθόλου τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου: Μερικὲς παρεκβάσεις, πού ἔχουν ἐλάχιστα, ἢ καὶ καθόλου, σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας τοῦ συγγρ., θὰ ἦταν καλύτερα νὰ ἀποτελέσουν ξεχωριστὴ πραγματεία. Ὅτι πρόκειται γιὰ παρεκβάσεις δείχνει καὶ ἡ τυπογραφικὴ διάκρισή τους. (Βλ. π.χ. σσ. 212-9, 225-8, 336-9 κτλ.). Ἐπίσης πολλὲς ἀπὸ τις πληροφορίες πού δίνει ὁ συγγρ., στὶς ὑποσημειώσεις κυρίως, γιὰ ἐπὶ μέρους θέματα, ἄσχετα μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Γαβαλά, θὰ μπορούσαν νὰ παραλειφθοῦν. Δείχνουν βέβαια τὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση τοῦ συγγρ., διασποῦν ὅμως τὴ συνοχὴ τοῦ ἔργου. (Βλ. π.χ. σ. 96 καὶ σημ. 1, 198, σημ. 1). Τὸ 5ο κεφάλαιο τοῦ Α' μέρους εἶναι ἓνα συνοπτικὸ ὑπόμνημα, θὰ ἔλεγε κανεὶς, στὸ ἔργο τοῦ Γαβαλά, πού περιέχεται στὸν κώδ. *Vind. theol. gr. 174*. Στὴν ἐκδόση τοῦ ἔργου, πού ὁ συγγρ. θὰ ἐπιχειρήσῃ σ' ἓναν δεῦτερο ἢ καὶ τρίτο τόμο (βλ. σ. ιε'), τὸ ὑπόμνημα, ἂν ἡ ἐκδόση γίνῃ ὑπομνηματισμένη, θὰ ἔχῃ ἀσφαλῶς ἄλλη μορφή καὶ θὰ εἶναι πληρέστερο. Θὰ ἦταν ἴσως προτιμότερο νὰ ἔδινε ὁ συγγρ. ἀπει-θείας στὸ Β' μέρος (Σύνθεσις τῶν κατὰ τὸν βίον) μόνον ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ὄλη δρα-στηριότητα τοῦ Γαβαλά, παραπέμποντας κάθε φορὰ στὸ σημεῖο τοῦ ἔργου τοῦ Γαβαλά πού τὸν ἐνδιαφέρει, γιὰ νὰ εἶναι συνεπὴς καὶ μὲ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου (Α' Γὰ βιογραφικά). Ἐκτός κι ἂν ἔπρεπε νὰ ἀλλάξῃ τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τίτλου τοῦ ἔργου καὶ νὰ γίνῃ π.χ. Α' Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του. Γιατὶ τὸ βιβλίον προσφέρει πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅ,τι ὑπόσχεται ὁ τίτλος του. Καὶ μιὰ λεπτομέρεια: Ἡ παρέκβαση ἢ σχετικὴ μὲ οἰκογενειακὰ θέματα τοῦ Γαβαλά στὶς σσ. 318-9 θὰ εἶχε περισσότερο θέση στὸ προηγούμενο κεφάλαιο.

[*Προσθήκη τυπογρ. δοκιμίων*. Στὸ μεταξὺ κυκλοφόρησε ἡ ἐργασία τοῦ D. Reinsch, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im codex Vindobonensis Theol. gr. 174*, Βερολίνο 1974 (φωτομηχ. ἐκδόση). Ἡ νέα αὐτὴ ἐργασία γιὰ τὸν Ματθαῖο ἀποδίδει τὸν ὀφειλόμενο ἔπαινο στὸ βιβλίον τοῦ Κ. Κουρούση καὶ προχωρεῖ σὲ ὀρισμένα ζητήματα πὺδ πέρα. Τὴν ἐκδόση τῶν ἐπιστολῶν ἀκολουθεῖ γερμανικὴ μετάφραση ἀντὶ γιὰ ὑπόμνημα. Ἔτσι τὸ 5ο κεφάλαιο τοῦ Α' μέρους τοῦ βιβλίου τοῦ Κουρούση εἶναι, ὅσον ἀφορᾷ τις ἐπιστολές, πολύτιμο συμπλήρωμα].

ΝΙΚΗ ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ - ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ

Βασίλης Κορμυδάς, Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰώνα (1715-1792) (μὲ βάση τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα), Ἀθήνα 1972. 8ο σσ. ιε', 418.

Αὐτὸ τὸ βιβλίον συγγενεῖ μὲ τὸ βιβλίον τοῦ Ν. Σβορώνου, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, 1956, τόσο ἀπὸ ἀποψὴ ἀντικειμένου ὅσο καὶ ἀπὸ ἀποψὴ πηγῶν. Καὶ τὰ δύο πραγματεύονται βασικὰ τὸ ἐμπόριο καὶ συμπλη-

ρωματικά άλλες πλευρές τῆς οἰκονομίας (μὲ τὴν πλατιά σημασία τοῦ ὄρου) μιᾶς τουρκοκρατούμενης ἐλληνικῆς περιοχῆς κατὰ τὸν 18ο αἰώνα καὶ στηρίζονται κυρίως σὲ πληροφορίες ἀντλημένες ἀπὸ γαλλικὰ ἀρχεῖα (Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Archives Nationales de France, Archives de la Chambre de Commerce de Marseille, Archives Départementales des Bouches-du-Rhône). Δεκαῆξι χρόνια πέρασαν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς μονογραφίας τοῦ Σβορώνου ὡς τὴ δημοσίευση τῆς μονογραφίας αὐτῆς τοῦ συγγρ., γεγονός πὸν δείχνει μὲ πόσο βραδύ ρυθμὸ κινεῖται ἡ ἔρευνα τῆς νέας ἐλληνικῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας. Τὸ ἴδιο ἀργὴ εἶναι, ἄλλωστε, καὶ γενικότερα ἡ σύνταξη ἔργων πὸν ἀπαιτοῦν μακροχρόνια ἔρευνα καὶ μελέτη ἀρχεῖακοῦ ὕλικου. Ὁ συγγρ. εἶναι ἀξιὸς συγχαρητηρίων πὸν στράφηκε στὸν πιὸ παραμελημένο ἀπὸ τοὺς τομεῖς τῆς νέας ἐλληνικῆς ἱστορίας καὶ καταπιάστηκε μὲ ἓνα θέμα πὸν χρειάστηκε πολὺ χρόνο καὶ πολὺ μόχθο γιὰ νὰ μελετηθῇ.

Τὸ ἔργο χωρίζεται σὲ τρία κύρια μέρη, πὸν πλαισιώνονται ἀπὸ μιὰ κριτικὴ παρουσίαση τῶν πηγῶν καὶ τῆς βιβλιογραφίας, μιὰ εἰσαγωγή καὶ γενικὰ συμπεράσματα· εἰδικὰ συμπεράσματα κλείνουν τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τρία μέρη.

Στὴν κριτικὴ παρουσίαση τῶν πηγῶν, ὁ συγγρ. δικαιολογεῖται γιὰτὶ δὲν χρησιμοποίησε στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλα ἀρχεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γαλλικὰ, προσπαθώντας νὰ μειώσῃ τὴ σημασία τους. Ἔτσι γράφει: «Μιὰ ἔρευνα στὰ ἀρχεῖα τῶν ἰταλικῶν πόλεων πὸν ἐμπορευόνταν στὴν Πελοπόννησο (Βενετία, Γένοβα κτλ.) θὰ ἦταν μιὰ χρήσιμη ἐμπειρία γιὰ τὸν ἐρευνητὴ: ἐκτὸς ἀπὸ τίς πληροφορίες πὸν θὰ προέκυπταν, θὰ ἀποδεικνυόταν ἴσως ὀρθοὶ ὀρισμένοι ὑπαινιγμοὶ ὅτι οἱ προξενικὲς ἀρχές τῶν ἰταλικῶν πόλεων στὴν Πελοπόννησο δὲν κρατοῦσαν ἀρχεῖα, ἢ ὅτι ἄλλων πόλεων (Ραγούζα π.χ.) ἔχουν ὑποστῆ σημαντικὲς καταστροφές» (σ. κε'). Ἡ ὑπόψια ὅτι οἱ προξενικὲς ἀρχές τῶν ἰταλικῶν πόλεων δὲν κρατοῦσαν ἀρχεῖα θεμελιώνεται σὲ μιὰ καὶ μόνη πληροφορία, καὶ αὐτὴ ἀρκετὰ ἀόριστη πὸν ἀφορᾷ ὄχι μόνον τὰ ἰταλικά προξενεῖα, ἀλλὰ ὅλα τὰ ζένα προξενεῖα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γαλλικά, πράγμα ἀπίθανο. Ἄλλὰ καὶ ἀκόμη ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ προξενεῖα δὲν κρατοῦσαν ἀρχεῖα, εἶναι δεδομένο ὅτι τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ αὐτά, τουλάχιστον, ἔστειλαν ἐκθέσεις στίς προϊστάμενες ἀρχές. Αὐτὸ τὸ γνωρίζω προσωπικά γιὰ τὰ ἀγγλικά προξενεῖα. Ἄλλὰ καὶ ὁ συγγρ. δέχεται ὅτι ἀπὸ μιὰ μελέτη τῶν ἰταλικῶν ἀρχείων θὰ προέκυπταν ὀρισμένες πληροφορίες. Καὶ πῶς νὰ μὴ διερωτηθοῦμε: ἀφοῦ εἶναι πιθανὸ νὰ βροῦμε πληροφορίες στὰ ἰταλικά ἀρχεῖα, πρὸς τί ἢ ἀμφισβήτηση (μετέωρη ἄλλωστε) τῆς τηρήσεως ἀρχείων ἀπὸ τὰ προξενεῖα, ἀφοῦ αὐτὰ δὲν ἔχουν σωθῇ; Προφανῶς, γιὰ νὰ μὴ μείνῃ ὁ ἀναγνώστης μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ ἰταλικά ἀρχεῖα μποροῦν νὰ ἔχουν στοιχεῖα γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸν 18ο αἰώνα. Περιέργη εἶναι ἡ παρασιώπηση τῆς ὑπάρξεως ἀγγλικῶν ἀρχείων καὶ ἀκόμη περισσότερο περιέργη ἡ ἄγνοια τοῦ γεγονότος ὅτι μικροταινίες ἀγγλικοῦ ἀρχεῖακοῦ ὕλικου μὲ πληροφορίες γιὰ τίς ἐλληνικὲς χῶρες βρίσκονται στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Πράγματι, τὸ χειμῶνα τοῦ 1945-1946 πὸν πέρασα στὴν Ἀγγλία, διεξῆλθα 60 τόμους τῶν State Papers, μὲ ἐκθέσεις προξενίων ἀπὸ τὸ 1577 ὡς τὸ 1779, καὶ 12 τόμους τῆς Levant Company, μὲ ἐκθέσεις προξενίων ἀπὸ τὸ 1797 ὡς τὸ 1820, καὶ κατέθεσα τίς μικροταινίες τῶν ἐγγράφων πὸν ἐνδιέφεραν τὰ ἐλληνικά πράγματα (ὀκτώ ὡς δέκα χιλιάδες σελίδες) στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (σχετικὰ βλ. Μ. Σακελλαρίου), «Τὰ ἀγγλικά κρατικά ἀρχεῖα καὶ ἡ νέα ἐλληνική»

κή ιστορία», *NE* 40 (1946) 654-656). 'Ο συγγρ. υποτίμησε επίσης τις πιθανότητες εύρεσεως πληροφοριών οικονομικής φύσεως σε τουρκικά αρχεία: αλλά ό ίδιος βρήκε, λίγο μετά τη δημοσίευση του βιβλίου που κρίνεται εδώ, στο τουρκικό αρχείο 'Ηρακλείου πληροφορίες που χρησιμοποίησε σε δύο μελέτες του οικονομικού περιεχομένου (*Οί σαπυνοποιίες τής Κρήτης κατά τόν 18ο αιώνα*, 1974, και «'Ο έμπορικός στόλος του 'Ηρακλείου στα μέσα του 18ου αιώνα», *Κρ. Χρ.* 26, 1974). 'Ο συγγρ. είχε κάθε δικαίωμα να περιορισθῆ στα γαλλικά αρχεία και να δικαιολογήσει τήν απόφασή του με δύο επιχειρήματα: 1) τὰ γαλλικά αρχεία παρέχουν άφθονες πληροφορίες και όχι μόνο για τὸ γαλλικό εμπόριο, ἔτσι που μπορούν να εξασφαλίσουν μιὰ αρκετά πλατιά βάση σε μιὰ ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ τύπου· 2) ἡ ἔρευνα άλλων αρχείων θὰ απαιτοῦσε πολύ μεγάλο χρόνο. 'Εξάλλου μπορούσε να επικαλεσθῆ και τὸ προηγούμενο τοῦ Ν. Σβορώνου. 'Αλλά δὲν είχε δικαίωμα να υποτιμήσει τὰ άλλα αρχεία, χωρίς μάλιστα να τὰ γνωρίζη.

'Ο συγγρ. ἔχει δίκιο όταν λέη ότι λίγοι περιηγητὲς προσφέρουν αξιόλογες πληροφορίες για οικονομικά θέματα. 'Αλλά οί κρίσεις του για τήν προσφορά τῶν περιηγητῶν (σ. μ') θὰ ἔπρεπε να ἔχουν περισσότερες ἀποχρώσεις, και ἡ ἀναγραφή τῶν περιηγητικῶν ἔργων θὰ ἔπρεπε να ἀκολουθῆ τήν ἀναγραφή τῶν ἀρχαιολογικῶν πηγῶν, γιατί και αὐτὰ ἀποτελοῦν πηγές (ἔστω κατώτερης ἀξίας), ἀντὶ να βροσκειται ἔπειτα ἀπὸ τὴ νεώτερη βιβλιογραφία.

'Η εἰσαγωγή (σ. 1-8) ἔχει τρεῖς ὑπότιτλους: «1. Τοποθέτηση τῶν προβλημάτων», «2. Τὸ καθεστὼς τῆς ἀγροτικῆς ιδιοκτησίας», «3. Παραγωγή και ἐμπορευματικὲς σχέσεις στις ἀρχές τοῦ 18ου αιώνα». 'Ο πρῶτος ὑπότιτλος καλύπτει ἕνα δισέλιδο σημείωμα με γενικότητες, που ἴσως ἐπιτελοῦν κάποιο ρόλο, αλλά δὲν ἀποτελοῦν τοποθέτηση προβλημάτων. 'Ο τρίτος ὑπότιτλος φαίνεται πολύ φιλόδοξος για τὴ μοναδικὴ σελίδα που στεγάζει. Κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ τμήματος τῆς εἰσαγωγῆς που φέρει τὸν δεῦτερο ὑπότιτλο, ὁ συγγρ. ἐνδιαιφέρθηκε κυρίως για τὸν θεσμό τοῦ *hassa çiftlik*. 'Αλλά οί σχετικὲς πληροφορίες για τὴν Πελοπόννησο εἶναι ἐλάχιστες και πολύ γενικὲς. 'Ο συγγρ. ἀντλήσει πληροφορίες ἀπὸ βιβλιογραφία που ἀναφέρεται σε άλλες τουρκοκρατούμενες περιοχές και σε χρόνους παλαιότερους ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα. 'Όσα λοιπὸν λέει για τὸ *hassa çiftlik* στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὸν 18ο αἰώνα (σ. 5-7) εἶναι μετέωρα, γεγονός που δὲν ἐμποδίζει τὴ χρησιμοποίησή τους, πιδ κάτω, ὡς στοιχεία για τὴ γενικότερη θεώρηση τῆς πελοποννησιακῆς οικονομίας. Τὰ άλλα θέματα τῆς ἔργειας κτήσης δὲν καλύφθηκαν, μὲν ὅπου ὑπάρχει και γενικότερη βιβλιογραφία και εἰδικότερη προγενέστερη ἔρευνα (Μ. Β. Σακελλαρίου, *'Η Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν*, 'Αθ. 1939, σ. 41-53). 'Ο συγγρ. νόμισε ὡστόσο ότι βρήκε κάποια νέα στοιχεία σε μιὰ περικοπή γαλλικοῦ ἐγγράφου, που παρερμήνευσε. (Εἶναι γνωστὸ ότι ὁ σουλτάνος ἦταν, σύμφωνα με τὸ θεῖο νόμο, ιδιοκτήτης τῆς γῆς και μπορούσε να παραχωρεῖ τὸ δικαίωμά του αὐτὸ στους ἀξιωματούς του. 'Η παραχώρηση αὐτὴ ἦταν δυνατό να γίνει και σε "Ἕλληνες, οί ὅποιοι πλήρωναν 3% (ἄγνωστο πάνω σε ποιά ἀξία) στὸν ιδιοκτήτη-κληρονόμο τῆς γῆς που τοὺς εἶχε παραχωρηθεῖ, κάθε φορά που αὐτὸς άλλαζε. 'Η πληροφορία προέρχεται ἀπὸ γαλλικό ἐγγράφο (...) και, ἀν και ἀρκετὰ ἀσαφής, εἶναι πολύ σημαντικὴ, γιατί μᾶς πληροφορεῖ ότι και "Ἕλληνες μπορούσαν να γίνουν μόνιμοι, ἴσως μονιμότεροι ἀπὸ τοὺς Τούρκους, δια-

χειριστές γῆς, πληρώνοντας μόνο ένα ποσοστό σε κάθε αλλαγή ιδιοκτητή. Ἡ γῆ αὐτὴ ἦταν ἀποτέλεσμα (sic) σουλτανικῆς ἐχώρησης σε "Ἕλληνες πού ἦταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ τουρκικοῦ κράτους» (σ. 3, σῆμ. 1). Ἡ διατύπωση «ἡ παραχώρηση αὐτὴ ἦταν δυνατὸ νὰ γίνη καὶ σε "Ἕλληνες» (ἐννοεῖται: ἀπὸ τὸν σουλτάνο) ἀντιφάσκει μὲ τὴ συνέχεια «οἱ ὁποῖοι πλήρωναν 3% (...) στὸν ιδιοκτήτη-κληρονόμο τῆς γῆς πού τοὺς εἶχε παραχωρηθεῖ...», ἀπὸ ὅπου φαίνεται καθαρά ὅτι ἡ παραχώρηση γιὰ τὴν ὁποία πρόκειται γινόταν ὄχι ἀπὸ τὸν σουλτάνο, ἀλλὰ ἀπὸ Τούρκους ἀξιωματούχους πού εἶχαν πάρει γῆ ἀπὸ τὸν σουλτάνο. Ἡ ἀντίφαση ὀφείλεται βέβαια στὸν συντάκτη τοῦ ἔγγραφου, πού φαίνεται ἔτσι ὅτι δὲν γνώριζε καλὰ τὰ πράγματα, ἀλλὰ ὁ συγγρ. ἔπρεπε νὰ τὴν ἐπισημάνη, ἀντὶ νὰ παρασυρθῇ ἀπὸ τὴν πηγὴ του. Πῶ κατὰ ὅμως εἶναι ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἰδέα ὅτι αὐτὴ ἡ πηγὴ «μᾶς πληροφορεῖ ὅτι καὶ οἱ "Ἕλληνες μποροῦσαν νὰ γίνουν μόνιμοι, ἴσως μονιμότεροι ἀπὸ τοὺς Τούρκους, διαχειριστές γῆς...». Τὸ ἔγγραφο δὲν μιλάει γιὰ διαχειριστές γῆς, Τούρκους καὶ "Ἕλληνες, ἀλλὰ γιὰ Τούρκους ἀξιωματούχους μὲ κληρονομικὰ δικαιώματα πάνω σὲ ὀρισμένες ἐκτάσεις, καὶ γιὰ "Ἕλληνες χωρὶς μόνιμα δικαιώματα πάνω σὲ τμήματα αὐτῶν τῶν ἐκτάσεων, ἀφοῦ ἔχαναν αὐτὰ τὰ δικαιώματα ὅταν πέθαινε ὁ Τούρκος δικαιοῦχος καὶ ἔπρεπε νὰ πληρώσουν 3% γιὰ νὰ τὰ ἀνακτήσουν. Ἄλλο λάθος τοῦ συγγρ. εἶναι τὸ ὅτι ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔγγραφο προκύπτει πῶς οἱ "Ἕλληνες γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται λόγος ἦσαν στὴν ὑπηρεσία τοῦ τουρκικοῦ κράτους.

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου, μὲ τίτλο «Τὰ πλαίσια», περιέχει τρία κεφάλαια: «Α'. Ἡ Πελοπόννησος» (δημογραφία, κέντρα τοῦ ἐμπορίου, ὄρια τῆς δικαιοδοσίας τοῦ γαλλικοῦ προξενείου)· «Β'. Ἡ ὀργάνωση τοῦ ἐμπορίου» (ἡ γαλλικὴ νομοθεσία γιὰ τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο καὶ οἱ Γάλλοι ἐντεταλμένοι γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν Γάλλων ἐμπόρων στὴν Πελοπόννησο, οἱ προξενικὲς ἀρχὲς ἄλλων ἐθνῶν, οἱ διομολογήσεις, ἡ τουρκικὴ διοίκηση τῆς Πελοποννήσου καὶ οἱ σχέσεις τους μὲ τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο)· «Γ'. Οἱ Δασμοὶ» (τουρκικοὶ δασμοί, δικαιώματα τῶν γαλλικῶν προξενικῶν ἀρχῶν, ἀπαγορευμένες ἐξαγωγές). Οἱ ἀπαγορευμένες ἐξαγωγές δὲν ἀνήκουν στὸν χῶρο τῶν δασμῶν· θὰ ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἀποτελέσουν χωριστὸ κεφάλαιο.

Τὸ δεύτερο μέρος, «Οἱ παράγοντες», ἔχει πέντε κεφάλαια: «Α'. Οἱ ἐξωτερικοὶ παράγοντες» (οἱ πόλεμοι, ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, πειρατὲς καὶ κουρσάροι, τὸ λαθρεμπόριο)· «Β'. Τὰ ἀνταλλακτικὰ μέσα» (νόμισμα)· «Γ'. Τὸ ἐμπόρευμα» (εἰσαγόμενα καὶ ἐξαγόμενα ἐμπορεύματα)· «Δ'. Οἱ τιμές»· «Ε'. Ἐξοδα καὶ κέρδη». Ἡ διάταξη τῆς ὕλης σ' αὐτὸ τὸ μέρος παρουσιάζει τὰ ἀκόλουθα τρωτά: 1) Μόλο πού ἡ δράση τῶν κουρσάρων καὶ ἡ δράση τῶν πειρατῶν ἔχουν κοινὰ σημεῖα καὶ μόλο πού πολλοὶ ἐνάλλαξαν τὴν ἰδιότητα τοῦ πειρατῆ καὶ τὴν ἰδιότητα τοῦ κουρσάρου, τὸ κοῦρσοσ καὶ ἡ πειρατεία εἶχαν διαφορετικὴ λειτουργία. Τὸ κοῦρσοσ ἀνήκει στὴ σφαῖρα τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, γιὰτὶ οἱ κουρσάροι ὑπηρετοῦσαν ἐμπόλεμες δυνάμεις καὶ εἶχαν ὡς ἀποστολὴ τὴν αἰχμαλωσία ἢ τὴν καταστροφή πλοίων πού ἀνήκαν σὲ ἀντίπαλους· θὰ ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἐξετασθῇ βασικὰ στὰ πλαίσια τοῦ ὑποκεφαλαίου γιὰ τοὺς πολέμους. 2) Τὸ λαθρεμπόριο ἀνήκει στὸ χῶρο τοῦ ἐμπορίου. Ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. λέει πολὺ σωστά: «Τὸ λαθρεμπόριο ἦταν καὶ σὲ ὅλο τὸ 18ο αἰ. ἀναπόσπαστο καὶ ὀργανικὸ μέρος τοῦ ἐμπορίου». Ἐπομένως δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετα-

σθῆ μαζί με τούς παράγοντες που ἐπηρέαζαν δυσμενῶς τὸ ἐμπόριο. Τὸ λαθρεμπόριο ἐβλαπτε ὄχι τὸ ἐμπόριο, γενικά, ἀλλὰ τὸ νόμιμο ἐμπόριο, εἰδικότερα. Αὐτὴ ἡ διάκριση ἔπρεπε νὰ γίνῃ καὶ νὰ ἔχῃ συνέπειες στὴν ὀργάνωση τῆς ὕλης. 3) Ἡ πίστωση καὶ ἡ τοκογλυφία δὲν ἔχουν θέση στὸ κεφάλαιο τῶν ἀναλλακτικῶν μέσων· θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετασθοῦν μαζί με τούς παράγοντες που ἐπηρέαζαν τὸ ἐμπόριο.

Πέντε κεφάλαια ἔχει καὶ τὸ τρίτο μέρος, που τιτλοφορεῖται: «Ἡ διεξαγωγή». Αὐτὰ τὰ κεφάλαια ὀνομάζονται: «Α' Τὰ μεταφορικά μέσα»· «Β' Τὰ ἐμπορεύσιμα ἔθνη»· «Γ' Τὸ ἐσωτερικὸ ἐμπόριο»· «Δ'. Τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο»· «Ε'. Τὸ ἐμπωρικὸ ἰσοζύγιο». Στὸ δεύτερο κεφάλαιο διακρίνονται οἱ ἐμπορευόμενοι σὲ «Εὐρωπαίους», σὲ «ντόπιους», καὶ σὲ «ἄλλα ἔθνη», στὰ ὅποια ἔχουν ὑπαχθῆ οἱ Ραγουζαῖοι, οἱ Δουλτσινιώτες, οἱ Σκλαβῶνοι καὶ οἱ Τυνήσιοι. Ἡ σωστὴ διάκριση ἐπιβάλλει δύο ὁμάδες: ντόπιους καὶ ξένους.

Ὁ συγγρ. κοπίασε γιὰ νὰ ἀποδελτιώσῃ τὸ ἀφθονο ὕλικό που βρῆκε στὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα, νὰ κατατάξῃ κατὰ θέματα, νὰ ἐπεξεργασθῆ τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα, νὰ καταρτίσῃ πολυάριθμους στατιστικὸς πίνακες καὶ ἀφθονα διαγράμματα, νὰ πρᾶβῃ σὲ παρατηρήσεις καὶ νὰ ἀντλήσῃ συμπεράσματα. Πρόσθετες δυσκολίες συνάντησε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σειρὲς ἐγγράφων που ἀπόκεινται σὲ διαφορετικὰ ἀρχεῖα παρουσιάζουν σημαντικὲς διαφορὲς στὰ ποσὰ (ἐμπορευμάτων καὶ τιμῶν) που παρέχουν γιὰ τὶς ἴδιες χρονιές. Τὰ δεδομένα που προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἔρευνά του διαφώτισαν κυρίως τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο μετὰ τὴν Πελοπόννησο, τὴ γαλλικὴ νομοθεσία γιὰ τούς Γάλλους ἐμποροὺς τῆς Ἀνατολῆς, τὶς ἀρμοδιότητες καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν γαλλικῶν προξενικῶν ἀρχῶν τῆς Πελοποννήσου, τὶς σχέσεις τῶν Γάλλων προξένων καὶ ἐμπόρων μετὰ τὶς τουρκικὰς ἀρχές. Διδάσκουν ὅμως πολλὰ καὶ αὐθεντικὰ καὶ γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου γενικότερα (πιὸ πολὺ γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ παρά γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ), γιὰ τὸ λαθρεμπόριο, γιὰ τὴν τουρκικὴ φορολογία, γιὰ τὰ νομίσματα που κυκλοφοροῦσαν στὴν Πελοπόννησο καὶ γιὰ τὴν ἰσοτιμία τους, γιὰ τὶς συναλλαγματικές, γιὰ τὴν πίστη, γιὰ τὴν τοκογλυφία, γιὰ τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα (χωρητικότητα, σημαῖες, πληρώματα, ναῦλοι), γιὰ τὸ ὀδικὸ δίκτυο, γιὰ τὶς ἐπιδράσεις τῶν πολέμων, γιὰ τὶς ἐπιδημίες, γιὰ τὴ δράση τῶν ντόπιων ἐμπόρων. Γιὰ πρώτη φορὰ γίνετα γνωστὴ ἡ ὑπαρξή, ὄχι πολὺ ὑστερότερα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δευτέρας τουρκοκρατίας, Ἑλλήνων, Τούρκων καὶ Ἑβραίων ἐμπόρων καὶ ἡ ἀνάπτυξη ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ στοὺς Γάλλους. Τὰ φαινόμενα παρακολουθοῦνται χρόνο μετὰ χρόνον ἀπὸ τὸ 1717 ὡς τὸ 1792 γιὰ ὅλη τὴν Πελοπόννησο καὶ, ὅταν τὸ ὕλικό τὸ ἐπιτρέπη, γιὰ ὀρισμένες σκάλες. Ἡ ἀφθονία, ἡ αὐθεντικότητα καὶ ἡ ἀμεσότητα τῶν πληροφοριῶν συντελοῦν ὥστε τὰ γεγονότα νὰ παρουσιάζονται ζωντανὰ μπροστά μας, μόνον που συχνὰ ἐκφράζονται μετὰ ἀριθμοὺς ἢ μετὰ σύμβολα. Ὁ συγγρ. θέλησε νὰ βοηθήσῃ τὸν ἀναγνώστη καταρτίζοντας 62 στατιστικὸς πίνακες, 27 διαγράμματα καὶ 6 χάρτες.

Ὡστόσο ὀρισμένα ἀπὸ τὰ παραστατικὰ αὐτὰ μέσα παρουσιάζουν διαφορὲς ἀτέλειες. Οἱ χάρτες Α' καὶ Β' δὲν ἔχουν ὑπομνήματα. Στὸν πίνακα VIII τὸ «σίδηρο Ρωσίας» καὶ τὸ «ξύλο Βραζιλίας» βρίσκονται στὴ στήλη που τιτλοφορεῖται «ἐμπορεύματα τῶν γαλλικῶν νησιῶν τῆς Ἀμερικῆς» καὶ ὄχι στὴ στήλη «ξένα ἐμπορεύματα». «Καφές» ἀναφέρεται μόνον στὴ στήλη τῶν γαλλικῶν νησιῶν τῆς Ἀμερικῆς, ἐνῶ στὴ σ. 138 λέγεται γι' αὐτὸ τὸ ἐμπόρευμα ὅτι

προερχόταν επίσης από την Αίγυπτο και από την Ευρώπη. Στον πίνακα XI τὰ ποσὰ τῆς στήλης γ (ἄξια σὲ γρόσια τοῦ συνόλου τῶν γαλλικῶν εἰσαγωγῶν) ὑπερτεροῦν σημαντικὰ τὸ ἄθροισμα τῶν ποσῶν τῆς στήλης α (ἄξια σὲ γρόσια τῶν εἰσαγωγῶν γαλλικῶν βιομηχανικῶν προϊόντων) καὶ τῆς στήλης β (ἄξια σὲ γρόσια τῶν εἰσαγωγῶν γαλλικῶν προϊόντων). "Ἄρα ἔχει παραλειφθῆ ἡ ἀναγραφὴ ἄλλων κατηγοριῶν προϊόντων, χωρὶς τοῦτο νὰ δηλωθῆ καὶ νὰ ἐξηγηθῆ. Στὸν πίνακα XXVII, ὅπου συγκρίνονται οἱ ἐτήσιες ἀξιομειώσεις τῆς τιμῆς τοῦ λαδιοῦ μὲ τὴν ὑποτίμηση τῆς ἐσωτερικῆς ἀξίας τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος, ὁ δείκτης τῆς τιμῆς (στήλη β) ἔχει ὡς βάση τὸ ἔτος 1730, ἐνῶ ἡ ὑποτίμηση μετράει (στήλη γ) ἀπὸ τὸ ἔτος 1717. Εἴτε γιὰ ἀπροσεξία τοῦ συγγρ. πρόκειται, εἴτε γιὰ ἰδιοτροπία του, ὁ ἀναγνώστης δὲν ἔχει μπροστὰ του μιὰ εἰκόνα τόσο καθαρῆ, ὅσο καθαρῆ θὰ εἶχε, ἂν οἱ δύο παράμετροι ξεκινούσαν ἀπὸ τὸ ἔτος 1717. Ἐπίσης ἀδικαιολόγητα λαμβάνεται τὸ ἔτος 1730 ὡς βάση παραμέτρων σὲ ἄλλους πίνακες (XXVI, XXVIII), ἐνῶ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα ἀρχίζου ἀπὸ πολὺ νωρίτερα. Ὁ συγγρ. συνυπολογίζει τὴν πτώση τῆς ἀξίας τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος μόνον σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις (πίν. XXVI, XXVII, XXVIII, διαγράμματα XV, XVI)· τίς πιὸ πολλές φορές δὲν τὴν συνυπολογίζει (πίν. X, XI, XIV, XVII, XVIII, XIX, XXI, XXIV, XXV, διαγράμματα V, VII, X). Ὡστόσο αὐτὸ τὸ στοιχεῖο πρέπει νὰ λαμβάνεται πάντα ὑπόψη, γιὰτι ἀπὸ τὸ 1717 ὡς τὸ 1789 τὸ τουρκικὸ νόμισμα ὑποτιμήθηκε κατὰ 56% σὲ σχέση μὲ τὸ βενετικὸ τσεκίνο, ποῦ ἦταν τὸ πιὸ σταθερὸ νόμισμα τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι οἱ πίνακες καὶ τὰ διαγράμματα, ποῦ δίνουν μόνον ἀπόλυτες τιμὲς τουρκικοῦ νομίσματος καὶ ὄχι σύγχρονα τιμὲς σταθερές, δημιουργοῦν ἀπατηλὲς ἐντυπώσεις. Συνακλόουθα εἶναι λανθασμένα τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγρ., ὅπου ἡ πτώση τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος ἀγνοεῖται (π.χ. σ. 167, 168, 212 κ.ά.). Ἐξάλλου, ὅπως εἶναι φυσικὸ, αὐτὰ τὰ συμπεράσματα δὲν ταιριάζουν μὲ ἐκεῖνα ποῦ λαμβάνουν ὑπόψη τὴν πτώση αὐτοῦ τοῦ νομίσματος (π.χ. σ. 5, 216, 217, 395-396, κ.ά.).

Ὁ συγγρ. βρῖσκει (σ. 16) ὑπερβολικοὺς τοὺς ἀριθμοὺς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πελοποννήσου, γιὰ τὰ ἔτη 1780, (300.000), 1790 (312.000), 1800 (341.000) ποῦ προτείνονται στὸ βιβλίον μου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν*, σ. 283. Ἀντὶ γι' αὐτοὺς προτιμᾶει τίς πληροφορίες τοῦ Scrofanì (250.000), τοῦ Beaujour (λιγότεροι ἀπὸ 300.000), καὶ μιᾶς προξενικῆς ἀναφορᾶς (οὔτε 250.000), γιὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 18ου καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἀλλὰ καὶ ἐγὼ εἶχα ὑπόψη μου τὸν Scrofanì καὶ τὸν Beaujour, καθὼς καὶ πολλὲς ἄλλες πηγές. Δὲν ἀρκέσθηκα ὅμως σ' αὐτές: ἔλαβα ὑπόψη ἐπίσης διάφορες ἐμμεσες ἐνδείξεις καὶ προπάντων τὰ στοιχεῖα τῶν ἀπογραφῶν ποῦ διενέργησαν ὁ Καποδίστριας τὸ 1828 καὶ ἡ γαλλικὴ στρατιωτικὴ ἀποστολὴ τὸ 1829, καθὼς καὶ τὸν ἀναδρομικὸ ὑπολογισμό, ἀπὸ τῆ στατιστικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Καποδίστρια, τῶν Ἑλλήνων τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸ 1821. Ἡ ἐκθεση τῶν ποικίλων δεδομένων, ἡ ἐφαρμογὴ διαφόρων μεθόδων ὑπολογισμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πελοποννήσου ἀνάμεσα στὸ 1770 καὶ στὸ 1821 καὶ ἡ κατοχύρωση τῶν τελικῶν συμπερασμάτων καταλαμβάνουν δέκα σελίδες τοῦ βιβλίου μου (σσ. 274-283). Ὁ κ. Κρεμμυδᾶς διατυπώνει τὴ γνώμη του χωρὶς νὰ λάβῃ τὸν κόπο νὰ ἀνασκευάσῃ τὴν ἐπιχειρηματολογία μου. Δὲν ἀνασκέυασε οὔτε κἀν τὴν παρατήρησή μου ὅτι οἱ 250.000 τοῦ Scrofanì

δὲν περιλαμβάνουν τοὺς κατοίκους τῆς Μάνης. Ἄς σημειωθῇ ἀκόμη τοῦτο: σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Scrofanì, ἐρμηνευμένη μάλιστα ἀπὸ τὸν κ. Κρεμμυδά, οἱ Ἕλληνες τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα ἤσαν μόλις 180.000· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ συγγρ. πιστεύει ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα ὁ πληθυσμὸς τῆς Πελοποννήσου μειωνόταν (σ. 17). Ἄλλὰ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ κρατηθῇ ἡ ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἂν ἡ Πελοπόννησος εἶχε-δὲν εἶχε 180.000 Ἕλληνες κατοίκους;

Ὁ συγγρ. νομίζει ὅτι τὸν καιρὸ τῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζῆ (1774) ὑπῆρχε συσσωρευμένο ἐμπορικὸ κεφάλαιο σὲ χέρια Ἑλλήνων (σ. 96). Ἄλλὰ σὲ κανένα σημεῖο τοῦ ἔργου του δὲν ἀπέδειξε τὴν πραγματικότητα αὐτῆς τῆς ὑπόθεσής του. Ἐδῶ κι ἐκεῖ μόνον ἀναφέρει, τελείως θεωρητικά, μερικές πηγές πρωταρχικῆς συσσωρεύσεως (πειρατεία στὶς σσ. 97 καὶ 105, ὑποτίμηση τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος στὴ σ. 119, μεταπρατισμὸς, ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, τοκογλυφία στὴ σσ. 326), ἡ ξαναμιλάει ἀόριστα γιὰ συσσώρευση (σσ. 122, 232, 317). Ἄλλωστε, σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου του, γράφει ὅτι «ἡ δημογραφικὴ ἀφαίμαξη», ποὺ πιστεύει ὅτι ἐπληξε τὴν Πελοπόννησο κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου, «δὲν ἐπέτρεπε τὴ σύντομη συσσώρευση». Πάντα κατὰ τὸν συγγρ., ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζῆ ἔστρεψε τὰ ἑλληνικὰ κεφάλαια πρὸς τὴ ναυτιλία, καὶ ἔτσι τὰ ἐμπόδισε νὰ ἐπενδυθοῦν σὲ βιομηχανίες (σ. 96 καὶ ἄλλοῦ). Ἄλλὰ ἡ εὐθύνη γι' αὐτὸν τὸν «ἀποπροσανατολισμὸ» τοῦ ἑλληνικοῦ κεφαλαίου, ὅπως λέει, δὲν ἀνήκει μόνον στὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζῆ ποὺ ἔθεσε τὴν ἑλληνικὴ ναυτιλία κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῆς ρωσικῆς σημαίας. Τουλάχιστον τρεῖς ἄλλοι παράγοντες τοῦ φαινομένου τούτου ἔρχονται ἀμέσως στὸ νοῦ: 1) ἡ ναυτιλία ἀναπτύχθηκε κυρίως σὲ μικρὰ νησιά, ποὺ δὲν εἶχαν πρῶτες ὕλες¹. 2) ἡ ἀρπακτικότητα τῶν Τούρκων κατέστρεψε βιομηχανίες ποὺ ἄρχισαν νὰ λειτουργοῦν (Ν. Σβορώνος, ἔ.ἀ., σσ. 356-357). 3) οἱ ξένοι ἐξαγωγεῖς πρῶτων ὑλῶν ἀντιδρούσαν μὲ ἐπιτυχία σὲ ἀπόπειρες ἐπιτόπιας βιομηχανοποίησης αὐτῶν τῶν ὑλῶν (Β. Κρεμμυδάς, ἔ.ἀ., σ. 305-306, ἴδιος, «Μία προσπάθεια γιὰ τὴν ἴδρωση σαπυνοποιίας στὴν Κορώνη στὸ 17^ο αἰώνα», *Μεσσηνιακά*, 1968, σσ. 137-141, ἴδιος, *Οἱ σαπυνοποιεῖς τῆς Κρήτης στὸ 18ο αἰώνα*, 1974). Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. λησμονεῖ ὀλότελα τὴν συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζῆ, ὅταν σ' ἄλλο σημεῖο ἀποδίδει ἀποκλειστικὰ στὸ ξένο ἐμπόριο τὸ γεγονός ὅτι δὲν δημιουργήθηκε βιομηχανία στὴν Ἑλλάδα: «Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς τῆς διεξαγωγῆς τοῦ ἐμπορίου ἀφαιροῦσε ἀπὸ τοὺς ντόπιους κάθε δυνατότητα νὰ ἀναπτύξουν φυσιολογικὰ τὴν οἰκονομία τους, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι σχεδὸν ἀποκλειόταν ἡ δημιουργία βιομηχανίας» (σ. 388).

1. Βλ. τῶρα τὴν ἔκθεση τοῦ F.-H.-L. Pouqueville, «État de la marine des Grecs sujets de la Porte Othomane, pour l'année 1816», ποὺ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν Δ. Ἡλιάδου στὰ *Μελετήματα στὴ μνήμη Βασιλείου Λαούρδα*, 1975, σσ. 434-443. Σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ κείμενο, οἱ Ἕλληνες εἶχαν, τὸ 1816, 530 πλοῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 337 ὕψωναν τὴν ὀθωμανικὴ σημαία καὶ 191 καλύπτονταν ἀπὸ τὴ ρωσικὴ. Τὰ πῖθ πολλὰ ἤσαν νηολογημένα σὲ μικρὰ νησιά (κυρίως Ἰθρα, Σπέτσες, Ψαρά, Ἄνδρο, Σκόπελο, Θήρα, Καστελλόριζο, Μύκονο). Ἡ Κρήτη εἶχε 40 πλοῖα, δηλαδὴ ὅσα καὶ ἡ Ἄνδρος ἢ τὰ Ψαρά. Ἡ Ρόδος καὶ ἡ Χίος βρισκόνταν πολὺ πίσω. Τὰ δύο μοναδικὰ στεριανὰ λιμάνια, Θεσσαλονικὴ καὶ Αἴνως, εἶχαν ἀπὸ 4,

Στή σ. 387 λέγεται: «Έτσι, στο 18ο αιώνα, το εμπορευματικό τσιφλίκι, δηλαδή η αγροτική μονάδα ή προσαρμοσμένη στην παραγωγή εμπορεύματος, ήταν γεγονός, τη στιγμή που η φεουδαρχική γαιοπρόσοδος αρχίζει να αποδίδεται σε χρήμα, όποτε διαφοροποιείται και πάυει να είναι απόλυτα φεουδαρχική». Άλλα ό συγγρ. δέν έχει αποδείξει ότι η φεουδαρχική γαιοπρόσοδος άρχισε να αποδίδεται σε χρήμα. Έτσι και τά συμπεράσματα που ακολουθούν είναι μετέωρα.

Άλλου είδους παρατηρήσεις προκαλούν τά γραφόμενα στις σσ: 317-318: «Παλιότερα ή ελληνική ιστοριογραφία άσχολήθηκε, με κάποια όξύτητα μάλιστα, με τόν καθορισμό τής κοινωνικής σύνθεσης και τών κοινωνικών σχέσεων που όδήγησαν στην επανάσταση του 1821. Άπό τή φύση της ή μελέτη αυτή είναι ύποχρεωμένη να πάρη θέση πάνω σ' αυτό τó ζήτημα. Είναι γνωστές οι δύο ιστορικές σχολές που κατά τήν περίοδο του μεσοπολέμου προσπάθησαν να δώσουν απάντηση στο πρόβλημα αυτό. Είτε από έλλειψη έπαρκών στοιχείων είτε από λανθασμένη κατεύθυνση που ακολουθήσαν, και οι δύο πλευρές βρέθηκαν σε άδιέξοδο. "Οτι ή κοινωνική σύνθεση τής Πελοποννήσου παρέμεινε βασικά αγροτική σε όλο τó 18ο αί. και ως τήν επανάσταση (Μ. Β. Σακελλαρίου, σ. 362) είναι όρθη άποψη. "Οτι ή άστική τάξη, αυτή που ήταν, όργάνωσε τήν επανάσταση, όπως ίσχυρίζεται ή άλλη πλευρά (είναι ή άποψη του Γ. Κορδάτου), είναι κοινωνιολογικά επίσης όρθό». Διακόπτω εδώ τó παράθεμα, για να παρατηρήσω ότι ό συγγρ. από τή μιá μεριά υπεραπλουστεύει τήν παρουσίαση τών σχετικών στοιχείων και από τήν άλλη μεριά δέν άκριβολογεί. Υπεραπλουστεύει, επειδή: 1) παραλείπει να μνημονεύση τις έργασίες τών Α. Δασκαλάκη (*Τά αίτια και οι παράγοντες τής ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, 1927) και Π. Πιπινέλη (*Πολιτική ιστορία τής ελληνικής επαναστάσεως*, 1927)· 2) δέν ξεκαθαρίζει τó γεγονός ότι ή θέση του Κορδάτου δέν άναφέρεται άποκλειστικά στην Πελοπόννησο, αλλά στο σύνολο του ελληνικού κόσμου (τό ίδιο ίσχύει και για τις έργασίες τών Α. Δασκαλάκη και Π. Πιπινέλη), ενώ ό ύπογραφόμενος άντιμετώπισε τó πρόβλημα άποκλειστικά με πελοποννησιακά δεδομένα και μόνο για τήν Πελοπόννησο· 3) δημιουργεί τή λανθασμένη έντύπωση ότι ή συζήτηση Σακελλαρίου-Κορδάτου πήρε όξύτητα, ενώ τούτο ίσχύει για τις επικρίσεις του Κορδάτου έναντίον τών παλαιότερων του ιστορικών και για τις άπαντήσεις του Δασκαλάκη, και πολλών άλλων στον Κορδάτο. Και δέν άκριβολογεί, όταν λέη ότι, κατά τόν Κορδάτο, ή άστική τάξη ό ρ γ ά ν ω - σ ε τήν επανάσταση, ενώ ό Κορδάτος έχει ύποστηρίξει ότι ή άστική τάξη έ - κ α μ ε τήν επανάσταση, και μάλιστα αντίθετα με τή θέληση τών προεστών και του άνώτερου κλήρου. Συνεχίζοντας ό συγγρ. θέτει τó έρώτημα: «Πώς θά εξηγήσουμε όμως ότι ένας άριθμός από εμπόρους και έφοπλιστές, άστους δηλαδή, μόλις ξέσπασε ή επανάσταση όχι μόνον δέν βοήθησαν, αλλά έσπευσαν να φύγουν για να διαφυλάξουν τά πλούτη τους, ενώ ένας μεγάλος άριθμός από γαιοκτήμονες πήραν μέρος σ' αυτήν»; Σ' αυτό τó έρώτημα άπαντá λίγο πιό κάτω: «Άπό τήν άποψη τής κοινωνικής σύνθεσης οι Έλληνες έμποροι παραμένουν στο 18ο αί. στο βασικά μεσιτικό ρόλο τους, ενώ τó κύριο βάρος του ελληνικού έμπορικού κεφαλαίου πέφτει στις μεταφορές. Ταυτόχρονα, ή φύση του έμπορίου στο 18ο αί. καθώς και οι άντικειμενικές συνθήκες δημιουργούν τήν κοινωνική διαφοροποίηση τών γαιοκτημόνων με τή δημιουργία του τύπου του

γαιοκτημόνα-εμπόρου ή του παραγωγού-εμπόρου ...). 'Αλλά αυτή ή τελευταία διαπίστωση έχει γίνει από τον υπογραφόμενο, έ.ά., σ. 36 και 217-220 (όπου αναφέρονται πολλά παραδείγματα γαιοκτημόνων, 'Ελλήνων και Τούρκων, που έμπορευόνταν τὰ προϊόντα τους, και έξηγείται τὸ φαινόμενο αυτό). 'Ο συγγρ., αφού με επέκρινε ότι περιήλθα σέ αδιέξοδο «είτε από έλλειψη έπαρκῶν στοιχείων είτε από λανθασμένη κατεύθυνση», προτείνει ως λύση τὸ φαινόμενο πὸν έπισήμανα, και μάλιστα διεξοδικά (ένῶ ὁ ἴδιος δὲν αναφέρει οὔτε ἓνα παράδειγμα γαιοκτημόνα-εμπορου), και από πάνω παρασιωπᾷ τὸ γεγονός. 'Ο συγγρ. επανέρχεται για δεύτερη φορά στὸν τύπο του γαιοκτημόνα-εμπόρου στή σ. 325, και πάλι χωρίς παραπομπή. Τὴν τρίτη φορά, ὅταν πιά ἀπλῶς μνημονεύη τὴν ὑπαρξή αὐτοῦ τοῦ τύπου (σὴ σ. 326), προσθέτει σέ μιὰ σημείωση: «Τὴν ἀνάμιξη τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων στὸ εμπόριο, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ., σημειώνει και ὁ Μ. Β. Σακελλαρίου, σ. 218» (ἀντὶ 217-220), για νὰ μὴ μείνη ὀλότελα ἀκάλυπτος ἀπὸ ἄποψη δεοντολογίας.

Στὴ σ. 318 ὁ συγγρ. λέει ὅτι ἡ περίοδος 1770-1790 χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς φαινόμενα: «Οἰκονομική ἐξαθλίωση, αὔξηση τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας, δημιουργία μεγάλης ναυτιλίας ('Υδρα, Σπέτσες), μετατόπιση τοῦ οικονομικοῦ βάρους πρὸς τὴν ἀνατολική και βόρεια Πελοπόννησο, δημιουργία οικονομικῆς ἐνότητας στὸ χῶρο τῆς ἀνατολικῆς 'Ελλάδας, μετανάστευση». Αὐτὸ τὸ σύντομο κείμενο προκαλεῖ τις ἀκόλουθες παρατηρήσεις: 1) Θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπισημανθῆ τὸ γεγονός ὅτι ἡ οικονομική ἐξαθλίωση και ἡ μετανάστευση ὀφείλονταν κυρίως σέ λόγους πολεμικούς (στὰ 'Ορλωφικά και τὴν πολυχρόνια λεηλασία τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τουρκαλβανικὲς ὀρδές) παρά σέ λόγους οικονομικούς· 2) ὁ συγγρ. δὲν έχει ἀποδείξει ὅτι κατὰ τὴν εἰκοσαετία 1770-1790 αὐξήθηκε ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία· 3) εἶναι ἀμφίβολο ἂν μπορούμε νὰ ἐντάξουμε τὴν 'Υδρα και τις Σπέτσες στὸν οικονομικὸ χῶρο τῆς Πελοποννήσου.

Ἐνα παράδειγμα συγκεκριμένων παραστάσεων: «'Η εἰσπραξή τοῦ «τελωνείου» γινόταν ἀπὸ τοὺς Τούρκους τελωνειακούς ὑπαλλήλους, πὸν δὲν ἦταν ἄλλοι ἀπὸ τὰ κατώτερα διοικητικὰ ὄργανα, συνήθως τοὺς ἀγάδες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν νοικιάσει τὸ τελωνεῖο». Οἱ ἀγάδες δὲν ἦσαν διοικητικὰ ὄργανα, μὸλο πὸν εἶχαν κάποιες ιδιότητες πὸν σήμερα ἀνήκουν σέ διοικητικούς ὑπαλλήλους· ἐφ' ὅσον ἦσαν ἐνοικιαστές τῶν δασμῶν, και αὐτὸ εἶναι σωστό, δὲν μπορούν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς τελωνειακοὶ ὑπάλληλοι.

Στὴ σ. 394 γράφεται: «ὁ τόκος ἔφτανε και στὸ 200% τὸ χρόνο». 'Αλλά στὸ μέρος τοῦ βιβλίου, ὅπου γίνεται εἰδικὸς λόγος για τὴν πίστωση και τὴν τοκογλυφία (σ. 123-124) ἀναφέρεται ὡς συνηθισμένο ἐπιτόκιο τὸ 20% και ὡς «ὑπερβολικὸ» τὸ 30%. 'Επιτόκιο 200% μνημονεύεται ἔξω ἀπὸ αὐτὸ τὸ μέρος, σὴ σ. 314, ἀπὸ πηγή ὄχι πελοποννησιακή, ἀλλὰ ἀθηναϊκή. 'Επὶ πλέον, ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα προκύπτει ὅτι πρόκειται για τὴν ἀναγωγή σέ ἐτήσιο ἐπιτόκιο ἐπιτοκίων πὸν βάραιναν βραχυπρόθεσμα δάνεια. 'Αλλά και πάλι ἓνα ἐπιτόκιο αὐτοῦ τοῦ ὕψους εἶναι ἐξωφρενικὸ και πρέπει νὰ ἐξετασθῆ μήπως πρόκειται για γραφικὸ σφάλμα.

'Ο συγγρ. ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ βιβλίο μου *'Η Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν*, 1939, παρέχει πληροφορίες περιηγητῶν πὸν δὲν διασταυρώθηκαν (σ. λθ'). 'Αλλά και ἓνα ἀπλὸ ξεφύλλισμά του ἀρκεῖ νὰ δείξῃ ὅτι, ὅπου ὑπάρχει ἀνάγκη και παρουσιάζονται

άντικειμενικές δυνατότητες, οι πληροφορίες τών περιηγητῶν ἔχι μόνον διασταυρώνονται, ἀλλὰ καὶ κρίνονται, καμιά φορά μάλιστα ἐκτενέστατα (βλ. π.χ. κριτική τῶν οικονομικῶν πληροφοριῶν τοῦ Rouquerville στὶς σσ. 209, 210, 259-274).- Ἀνακριβῶς ἐπίσης βεβαιώνει ὅτι τὸ ἴδιο ἔργο («δὲν ἀναφέρεται στὸ ἐμπόριο» (σ. 1), ἐφ' ὅσον τοῦτο ἀφιερώνει σ' αὐτὸ τὸ θέμα ἀρκετὲς σελίδες (σσ. 126-130, 202-220).- Στῆ σ. 14, σημ. 3 ὁ συγγρ. λέει: «Οἱ πληροφορίες ὅτι στὴ δεκαετία 1780-1790 σημειώθηκαν πολλὲς καὶ φοβερὲς ἐπιδημίες σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δεκαετία 1790-1800 (M. B. Σακελλαρίου, σ. 282) ἐπαληθεύονται ἀντίστροφα (sic) ἀπὸ ἀρχαϊκὰς πληροφορίες: ἡ δεκαετία 1780-1790 ἦταν ἡρεμὴ σὲ σύγκριση μὲ τὴ φοβερὴ ἐπιδημία πού ἐκδηλώθηκε μὲν τὸ 1788, ἐπεκτάθηκε ὅμως καὶ προκάλεσε μεγάλες καταστροφὲς μετὰ τὸ 1790». Ἄλλὰ στῆ σ. 282 τοῦ βιβλίου μου δὲν λέγεται ὅτι σημειώθηκαν πολλὲς καὶ φοβερὲς ἐπιδημίες κατὰ τὴ δεκαετία 1780-1790, ἀλλὰ ὅτι ἐκδηλώθηκαν περισσότεροι λοιμοὶ παρὰ κατὰ τὴν ἐπόμενη δεκαετία· καὶ αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες πού μπόρεσα νὰ γνωρίσω πρὶν ἀπὸ 40 χρόνια.-Σελ. 60: «Τὸν ἴδιο δασμὸ 3% πλήρωναν καὶ οἱ Τούρκοι». Σημ. 2: «Svoronos, σ. 38 καὶ X. Scrofani III, σ. 103. Ὁ M. B. Σακελλαρίου ἀναφέρει 4% γιὰ τοὺς Τούρκους θεωρώντας τὴν πληροφορία τοῦ X. Scrofani ἀνακριβῆ (σ. 67)». Ἄλλὰ στὴ σημείωση 5 τῆς σ. 67 παραπέμπω σὲ τέσσερις ἄλλες πηγές, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες μία ἔκθεση Βενετοῦ προξένου, πού λένε ὅτι ὅλοι οἱ ἐγχώριοι πλήρωναν 4%: γιὰ τοῦτο δὲν δέχθηκα τὴ μαρτυρία τοῦ Scrofani.-Σελ. 61: «Ὁ M. B. Σακελλαρίου ἰσχυρίζεται ὅτι μόνον γιὰ τὴ Μάνη ἴσχυε κοινὸς τελωνειακὸς δασμὸς 3% γιὰ ντόπιους καὶ γιὰ ξένους». Δὲν πρόκειται γιὰ ἰσχυρισμὸ, ἀλλὰ γιὰ πληροφορία παρεμένη ἀπὸ πηγὴ.-Σελ. 77: «Οἱ δασμοὶ πού βάραιναν πάνω στὸ ἐμπόρευμα καὶ τὸ μεταφορικὸ μέσο στὴν Πελοπόννησο, καὶ σὲ ὅλη τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία στὸ 18ο αἰῶνα ἦταν βαρῦτατοι... Ἄπορεῖ λοιπὸν κανεὶς πῶς παλαιότεροι ἱστορικοὶ ἔβρισκαν τοὺς δασμοὺς αὐτοὺς, μαζὶ μὲ τοὺς προσωπικοὺς φόρους καὶ τοὺς φόρους πάνω στὴν ἰδιοκτησίᾳ ἐλαφροῦς». Καὶ παραπέμπει: M. B. Σακελλαρίου, σ. 54 κ.έ. Γ. Κ. Κορδάτος, Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, Α', σ. 147. Ἄλλὰ τὰ πράγματα δὲν εἶναι ὅπως τὰ παρουσιάζει ὁ συγγρ. Ὁ ἀναγνώστης πού θὰ ἀνατρέξῃ στὴ σ. 54 τοῦ βιβλίου μου θὰ βρῆ τὴν ἀρχὴ ἐνὸς κεφαλαίου πού ἐπιγράφεται «Φορολογία καὶ φοροτεχνία». Διατρέχοντάς το θὰ συναντήσῃ πληροφορίες γιὰ τὸ ὕψος διαφόρων φόρων καὶ δασμῶν, ἀλλὰ καμιά κρίση γιὰ τὸ βάρος τους. Αὐτὸ ὡς τῆ σ. 73, ὅπου θὰ διαβάσῃ: «Ἡ συνολικὴ φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις δὲν ἦτο πολὺ μεγάλη, ἰδίως κατὰ τὴν πρώτην περίοδον». Καὶ στὴ συνέχεια δίνονται ἀριθμοὶ πού δείχνουν πραγματικὰ ὅτι ἡ συνολικὴ φορολογικὴ ἐπιβάρυνση δὲν ἦταν πολὺ μεγάλη σὲ σχέση μὲ τὸ συνολικὸ ἀκαθάριστο εἰσόδημα. Ἐπομένως ὁ συγγρ. ἀπέδωσε τὸ («δὲν ἦτο πολὺ μεγάλη») μὲ «ἐλαφροῦς», ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ παλαιότεροι ἱστορικοὶ βρῆκαν «ἐλαφροῦς» τοὺς δασμοὺς, ἐνῶ μιὰ τέτοια κρίση δὲν ἔχει διατυπωθῆ, τέλος ἀποσιώπησε τὸ γεγονός ὅτι στὴ σ. 73 τοῦ βιβλίου μου δίνονται συγκεκριμένοι ἀριθμοί.

Τὸ κρινόμενο βιβλίον εἶναι διάστικτο ἀπὸ λεκτικὲς ἀδεξιότητες καὶ μειονεκτήματα ἐκφράσεως. Ὁ συγγρ. γνωρίζει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ πειρατὲς καὶ κουρσάρους, καὶ μάλιστα τὴν ὑποδηλώνει σὲ μιὰ συγκεκριμένη θέση, ἀλλὰ ὁ ἴδιος χρησιμοποιοῖ τοὺς δύο ὄρους καὶ τὰ ἀντίστοιχα παράγωγα σὰ νὰ ἦσαν ταυτόσημα: βλ. ἰδίως σσ. 102-103, ὅπου οἱ λέξεις *πειρατής*, *πειρατικὰ* καὶ *κουρσάρος*, *κουρσάρικα* ἐναλλάσσονται, ἄλλοτε δηλώνοντας τὰ ἴδια πράγματα καὶ ἄλλοτε δημιουργώντας στὸν ἀναγνώστη ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὸ πραγματικὸ νόημά τους.-Ἐξάλλου, ἐφ' ὅσον γνωρίζει ὅτι τὰ ὑφάσματα πού λέγονταν «τῆς Λιψίας» δὲν κατασκευάζονταν στὴ Λιψία (σ. 136, σημ. 4), δὲν δικαιολογεῖται νὰ τὰ ἀναφέρῃ παντοῦ χωρὶς εἰσαγωγικά.-Μερικὲς φορὲς χρησιμοποιοῖ τὴ λ. *σκάλα* ὄχι γιὰ λιμάνια, ἀλλὰ γιὰ ὄλοκληρὴ τὴν Πελοπόννησο (π.χ. σ. 388).-Ὁ ὄρος «πλαστὲς σημαῖες» γιὰ ὀρισμένες σημαῖες ὄχι κρατικὲς (σσ. 98, 243, 244 κ.ά.) δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα, ἐφ' ὅσον ἦσαν ἀνα-

γνωρισμένες διεθνώς.-'Ο όρος «πόλεμος για τη διαδοχή τής Αυστρίας» (σ. 90 κ.έ., συχνά) είναι αδόκιμος (γρ. για τη διαδοχή στο θρόνο τής Αυστρίας).-Οι «παλαιοί Ρώσοι κουρσάρου» (σ. 97) ήσαν στην πραγματικότητα Έλληνες κουρσάρου (έχουν ελληνικά όνόματα) που είχαν διατελέσει στην ύπηρεσία των Ρώσων.-Στη σ. 157 διαβάζουμε: «τά ποσά (διάγραμμα V, διακεκομμένη γραμμή) ξεπερνούν τις ποσότητες (συνεχής γραμμή)... Στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα τά ποσά ξεπερνούν τις ποσότητες». 'Ο συγγρ. χρησιμοποιεί τον όρο ποσά, για να δηλώση την άξία του λαδιού που εξαγόταν από την Πελοπόννησο, και τον όρο ποσότητες, για να δηλώση τον όγκο των αντίστοιχων εξαγωγών.-'Ας σημειωθεί επίσης ή άνακρίβεια του όρου «τελευταίο τέταρτο του αιώνα» (τά στοιχεία σταματούν στο 1789).-Σελ. 249 «'Από τά πλοία που χρησιμοποίησαν οι Γάλλοι για τό εμπόριο τής Πελοποννήσου τό βαισώ (vaisseau) ήταν τό μεγαλύτερο και ή συμμετοχή του στις μεταφορές ήταν σχετικά μικρή». 'Αλλά πώς ήταν δυνατό ό μεγαλύτερος τύπος πλοίου να συμμετέχη σχετικά λίγο στις μεταφορές; Προφανώς ό συγγρ. θέλει να πη άλλο πράγμα: ότι ό αριθμός των μεγάλων αυτών πλοίων που συμμετείχαν στις μεταφορές ήταν σχετικά μικρός.-Σελ. 375: «τό τέλος του 18ου αιώνα συμπύπτει με την άρχή τής κυριαρχίας τής βιομηχανίας στη διεθνή οικονομία». Καί πιο κάτω: «ή κυριαρχία του βιομηχανικού κεφαλαίου». 'Ο όρος «κυριαρχία» εδώ είναι υπερβολικός. Θα ταίριαζε καλύτερα ό όρος «έπικράτηση».-Και γενικότερα παρατηρείται ότι ό συγγρ. άγαπάει τις υπερβολικές διατυπώσεις. Π.χ. χρησιμοποιεί συχνά τη λ. τεράστιος περισσότερο ή λιγότερο άκαιρα (π.χ. σσ. 179, 200, 307, 378). Την ίδια ροπή εκφράζει και ή φράση: «Οί δύο κωμοπόλεις μοιράστηκαν την αίγλη να είναι έδρες του Γάλλου γενικού προξένου στην Πελοπόννησο». - Στή σ. 395 ό όρος «έμπορικοί δασμοί» έχει νόημα ευρύτερο από εκείνο που δηλώνει: περιλαμβάνει και τά προξενικά δικαιώματα.-Χωρίς σχόλια παραθέτουμε τις ακόλουθες διατυπώσεις: «Είναι ή μόνη μονογραφία που έχει γίνει πάνω στο εμπόριο τής 'Ανατολής στο 18ο αιώνα, άν και δέν έχει άμεση σχέση με τό θέμα μας» (σ. 18'), «ή γή αυτή ήταν άποτέλεσμα σουλτανικής εκχώρησης» (σ. 3, σημ. 1), «ώς ιδιοκτήτες "villages", κυρίως έλαιώνων» (σ. 4), «έπαληθεύονται αντίστροφα» (σ. 14, σημ. 3), «'Η Πάτρα, τό Ναύπλιο, ή Κορώνη, ή Μεθώνη και τό Ναβαρίνο ήταν, άν έξαιρέσουμε τά λιμάνια τής άπέναντι άκτής ('Αθήνα, Μεσολόγγι), τά πιο δραστήρια τής Πελοποννήσου» (σ. 27), «'Η είσαγωγή ελληνικών κεφαλαίων, για να επενδυθούν σε έμπορικές και βιοτεχνικές επχειρήσεις στην Πελοπόννησο, δέν έλειψαν».

Μερικές άλλες παρατηρήσεις: Στή σ. 104 λέγεται ότι «στο έσωτερικό τής Πελοποννήσου έγινε όνομαστός ως ληστής ένας Κολοκοτρώνης, που μετά τό 1776, όποτε ή Πελοπόννησος άρχισε να ήσυχάζει, έγινε πειρατής και έγκαταστάθηκε στο Τσιρίγιο». Πιθανότατα, θα πρόκειται για τον περίφημο Κωσταντή Κολοκοτρώνη, τον πατέρα του Θεοδώρακη.-Στή σ. 49 αναφέρεται ένας 'Ισαρης. 'Υποθέτω ότι τό όνομα αυτό πρέπει να διορθωθεί σε 'Ισαρης. Πράγματι, σε πολλά μέρη τής Πελοποννήσου τό σίγμα είναι πολύ δασύ και έτσι οι Γάλλοι θα τό απέδιδαν με ch. Τό οικογενειακό όνομα 'Ισαρης συνάπτεται με τό όνομα ενός χωριού στην 'Αρκαδία που λέγεται του 'Ισαρη.-'Ο «γενίτσaros άγάς» που αναφέρεται δύο φορές στη σ. 66 θα ήταν ό «γενίτσαρο-αγάς», αξιωματούχος των γενιτσάρων.

Σύμφωνα με τις πιο πάνω παρατηρήσεις, που δέν είναι έξαντλητικές, αλλά άντιπροσωπευτικές, τό κρινόμενο έργο παρουσιάζει τις ακόλουθες βασικές αδυναμίες: 1) 'Ορισμένα συμπεράσματά του είναι λανθασμένα για διάφορους λόγους. 2) Μερικά προβλήματα δέν έχουν άντιμετωπισθή μια και καλή, αλλά περιστασιακά σε διάφορα μέρη του έργου, και χωρίς συνέπεια. 3) 'Ο συγγρ. δέν είναι ένήμερωμένος σε θέματα οικονομικά, όπως ή έγγεια κτήση

κατά τὸ ἰσλαμικὸ δίκαιο. 4) Οἱ πιθανότητες τῶν ὑποθέσεων δὲν διαφοροποι-
οῦνται πάντα καὶ ὅσο πρέπει ἀπὸ τὴν βεβαιότητες τῶν μαρτυριῶν καὶ τῶν πρα-
γματικῶν δεδομένων. 5) Τὸ ἔργο ἔχει ἀναμφισβήτητα ὠφελήθη ἀπὸ τὴν ἀνα-
γωγή τῶν πελοποννησιακῶν φαινομένων σὲ σχήματα ποὺ ἔχουν προκύψει ἀπὸ
τὴ μελέτη τῆς δυτικῆς οἰκονομίας κατὰ τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰῶνα· κάποιες
φορὲς ὅμως ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ αὐτὰ τὰ σχήματα βιάζει τὴν πελοποννησιακὴν πρα-
γματικότητα. 6) Ἡ γενικότερη ἱστορία τοῦ τόπου δὲν πλαισιώνει ἀρκετὰ τὰ
μελετώμενα φαινόμενα (ἀπὸ ἄγνοια ἢ ἀπὸ ὑποτίμηση τῶν μὴ οἰκονομικῶν
φαινομένων ἢ καὶ γιὰ τοὺς δύο λόγους μαζί;). 7) Συνέπεια ἢ συνάρτηση τῆς
προηγούμενης ἀδυναμίας: ὁ στενὸς οικονομισμὸς ποὺ διέπει τὸ ἔργο.

Οἱ ἀδυναμίες τοῦ ἔργου ἀπαλύνονται στὰ γενικὰ συμπεράσματα, ὅπου
ἐπανεμφανίζονται σχετικὰ λίγες ἀπὸ τὴν ἀτεκμηρίωτες ἢ λανθασμένες θέσεις
τοῦ συγγρ., καὶ αὐτὲς συνεπτυγμένες, ἐνῶ ἐπικρατοῦν οἱ βάσιμες παρατηρήσεις
καὶ οἱ εὐλογεῖς ἐρμηγεῖες φαινομένων.

M. B. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Τέσσερα λαογραφικὰ βιβλία γιὰ τὴν περιοχή Κалаβρύτων:

1. Γεωργίου Κ. Παπαχρυσάνθου, *Κάτω Κλειτορία (Μα-
ζεία) Κалаβρύτων*, Ἀθήναι 1964. 8ο, σσ. 220.

Ἄν καὶ ἔχει συμπληρωθῆ δεκαετία ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ἡ
τωρινὴ παρουσιάσῃ του συνδυάζεται μὲ τὰ ἄλλα τρία ποὺ ἀκολουθοῦν καὶ ποὺ
ἀναφέρονται ὅλα στὴν ἴδια ἐλληνικὴ ἐπαρχία, τὰ Κалаβρυτα τῆς ὄρεινῆς Ἀ-
χαΐας, προσφέροντας ἔτσι μιὰ σύνθετη εἰκόνα τοῦ παραδοσιακοῦ αὐτοῦ Πε-
λοποννησιακοῦ τύπου.

Χαίρεται κανεὶς πάντα τὴν προσπάθειες καὶ τὴ συγκομιδὴ ποὺ μᾶς προσ-
φέρουν οἱ διάφοροι τοπικοὶ λαογράφοι. Ἡ συγκέντρωση τοῦ ὕλικου ἀποτελεῖ
βέβαια τὸ ἰσχυρότερο μέρος τῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴ λαογραφικὴ ἐπιστη-
μονικὴ ἔρευνα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ λαογραφία συνιστᾷ κατ' ἀρχὴν τὴν ἐπίμονη καὶ
ἐγκαιρὴ συλλογὴ, δίνοντας ὁδηγίες γιὰ τὸν καλύτερο ποιοτικὰ καὶ ποσοτικὰ
τρόπο καταγραφῆς τῆς, χωρὶς ν' ἀπορρίπτει καὶ τὰ σκόρπια ἢ ἄνισα, ὅταν τὰ
κρίνη βέβαια πιστὰ καὶ πρωτογνώριστα. Ὁ κ. Γεώργιος Κ. Παπαχρυσάνθου
μᾶς ἔδωσε ἓνα πλούσιο καὶ καλοτυπωμένο βιβλίον μὲ ποικιλία τοπικοῦ ὕλικου,
ποῦ, ὅπως σημειώνει στὸν ὑπότιτλο, ἀναφέρεται στὴν ἱστορία, στὰ ἔθιμα
καὶ ἐθίμα, στὴν ἀναμνήσεις, στὴν ἐξέλιξη τῆς Κάτω Κλειτορίας Κалаβρύτων, καὶ
περιλαμβάνει ἐπίσης στατιστικὲς πληροφορίες, ἐτυμολογικὰ κ.ἄ.

Ἡ πρώτη εἰσαγωγή στὸ βιβλίον γίνεται σωστὰ μὲ τὴν παράθεση δύο χαρ-
τογραφικῶν σχεδίων: τοῦ ἄλλοτε δήμου Κλειτορίας στὸν νομὸ Ἀχαΐας, καὶ
τῆς ἴδιας τῆς κοινότητος Κάτω Κλειτορίας μὲ τὴν πολεοδομία τῆς. Ἀκολου-
θεῖ πρόλογος, ὅπου ὁ συγγρ. δίνει τὴν εἰλικρινεῖς ἐξηγήσεις του στὸν ἀναγνώ-
στη: «Ἀξιώσεις δὲν ἔχω· ἀπλῶς ἐκθέτω τὴ μικρὴ ἱστορία Μάξι-Μαζεϊκῶν,
καθὼς καὶ διάφορες ἀναμνήσεις μου». Καὶ ἀπευθυνόμενος στοὺς νέους, συμ-

βουλεύει: «Έρευνᾶτε μ' ἐπιμονή, καὶ σημειώνετε καὶ σεῖς ... τὴν προέλευση κάθε ἐθίμου καὶ τὴν πηγή κάθε τοπικῆς παροιμίας, ἐκφράσεως κλπ.».

Ἄρετὴ τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ λεπτομερειακὴ ἔρευνα, ἡ μαρτυρία καὶ ὁ ἐπεξηγηματικὸς ὑπομνηματισμὸς. Δὲν δίνονται ὅλα μὲ πληρότητα· ἀλλὰ, ὅσα δίνονται, ἀποτελοῦν πολὺτιμες μαρτυρίες. Καὶ εἶναι πολλὰ. Μπορεῖ κανεὶς καὶ ἀπὸ μόνον τὸν πίνακα περιεχομένων, μὲ τὰ κεφάλαιά του γεμισμένα ἀπὸ ὑπότιτλους, νὰ γνωρίσῃ τὸ πλῆθος τῶν εἰδήσεων, ποὺ ἀπλώνονται ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἱστορία τοῦ τόπου ὡς τὰ πρόσφατα χρόνια τῆς Κατοχῆς.

Στὰ καθαρῶς λαογραφικὰ θέματα ὁ συγγρ. ἀφιερώνει ἕνα μόνον κεφάλαιον (τὸ 10ο) μὲ 30 σελίδες. (Προλήψεις, πανηγύρια, τραγούδια, μουσικὴ, γιορτές, τρύγος, γάμος, κηδεῖα). Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα κεφάλαια μπορεῖ ν' ἀντλήσῃ κανεὶς στοιχεῖα. Ἐπίσης λαογραφικὰ ἢ συγγενικὰ τους (τοπωνύμια, βρῦσες, ἔμποροι, κληρικοί, ψάλτες, ξενιτεμένοι κ.ἄ.).

Ὁ συγγρ., χωρὶς ἴσως νὰ τὸ καταλάβῃ, ἐπλαίσωσε τὰ λαογραφικὰ τῆς γενέτειράς του μὲ ἱστορικὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ βιώματα, ποὺ δίνουν ἔτσι στὸ βιβλίον του ἕναν πλατύτερον «ἐθνογραφικὸν» χαρακτήρα. Τὸ βιβλίον μοιάζει μὲ πλούσιο ἀρχεῖο ποικίλης ὕλης, πολὺτιμης γιὰ κάθε πλευρὰ μελέτης τοῦ τόπου, ἀλλὰ καὶ συνθετικὸ ὅλης τῆς ζωῆς καὶ τῆς φυσιογνωμίας του.

Φυσικὰ, ὕστερ' ἀπὸ ἕναν τέτοιο πλοῦτον καὶ τόσην ποικιλίαν ὕλης, θὰ περιμενε κανεὶς, στὸ τέλος, ἕνα ἀλφαβητικὸν Εὐρετήριον ὀνομάτων καὶ πραγμάτων. Πρέπει νὰ γίνῃ συγγραφικὴ συνείδηση ὅλων, ὅτι τὰ Εὐρετήρια ἀνακεφαλαιώνουν, μεθοδεύουν καί, τὸ σπουδαιότερον, ἀξιοποιοῦν καὶ διατηροῦν ζωντανὸ τὸ ὅποιοδῆποτε ὕλικὸν ποὺ προσφέραμε.

2. Πάνου Παπαρηγόπουλου, *Λαογραφικὰ Καλαβρύτων*, Ἀθήνα 1970. 8ο, σσ. 254.

Ἡ ἀφιέρωση ποὺ πρωτοσημειώνει ὁ συγγρ. στὸ βιβλίον του δείχνει καὶ τὴν ἀγάπην του στὴ γενέτειρα: «Στὴν ἡρωϊκὴ καὶ πονεμένη γῆ, ποὺ μ' ἐγέννησε καὶ μ' ἀνάθρεψε Καλαβρυτινόν». Ὁ κ. Π. Παπαρηγόπουλος εἶναι καὶ ποιητῆς. Ἔχει δώσει, πρὶν ἀπὸ τὰ Λαογραφικὰ του, δύο συλλογὰς μὲ τίτλους: *Νεοελληνικοὶ ρυθμοὶ* (1964) καὶ *Τὸ τραγούδι τοῦ Λάδωνα* (1967). Ἴσως γι' αὐτὸ τώρα προτάσσει στὸ βιβλίον του «Τὰ δημοτικὰ τραγούδια».

Ὁ χωρισμὸς ποὺ κάνει ὁ συγγρ. στὴν προσφερόμενη (καθαρὰ λαογραφικὴ) ὕλη εἶναι νοικοκυρεμένος καὶ συστηματικὸς. Ἀρχίζει μὲ τὴν «πνευματικὴν ζωὴν» (τραγούδια, παραδόσεις, παραμῦθια προλήψεις), προχωρεῖ στὴν «κοινωνικὴν» (σταθμοὶ ζωῆς, γιορτές, λαϊκὸ δίκαιο), μᾶς δίνει χωριστὰ τὴν «ἐπαγγελματικὴν» (ἀγροτικὴ ἰδιαιτέρα), καὶ τελειώνει μὲ τὰ γλωσσικὰ τῶν Καλαβρύτων (τοπωνύμια, παροιμίες, γλωσσάριον).

Εἶναι ἐπαινετὴ ἡ φροντίδα τοῦ συγγρ. νὰ δώσῃ τὰ κεφάλαια μὲ κάποια συσχετισμένη ὀργανικότητα, μὲ κείμενα πιστὰ καὶ καλοτυπωμένα (ὅλη ἡ ἔκδοσις εἶναι καλοφροντισμένη) καὶ μὲ συνοδευτικὰ τῶν θεμάτων φωτογραφίες ἢ ξυλογραφίες καὶ πίνακες. Καὶ χαίρεται περισσότερο κανεὶς, ὅταν σκέφτεται πὼς ὁ κ. Παπαρηγόπουλος ἦταν Ἀστυνομικὸς Διευθυντῆς, κι' ὅμως, παρὰ τίς πνιγερὰς φροντίδας του, εἶχε στρέψῃ τὸν νοῦν του στὴν περισυλλογὴ καὶ παρουσίαση τῶν παραδοσιακῶν στοιχείων ζωῆς τῆς γενέτειράς του.

Γράφει σχετικά και παρατηρεί σωστά στα «προλεγόμενά» του ο συγγρ.: «Βέβαια δὲν μπορῶ νὰ ἰσχυρισθῶ, πῶς μέσα στὴ μελέτη μου αὐτὴ περιλαμβάνεται ὅλο τὸ λαογραφικὸ ὕλικὸ τῆς ἐπαρχίας [μου]. Τὰ λαϊκὰ δημιουργήματα κάθε περιοχῆς εἶναι πολλά, καὶ γιὰ νὰ καταγραφοῦν ὅλα στὴν ἐντέλεια καὶ λεπτομερειακὰ εἶναι πράγμα ὄχι μόνον δύσκολο ἀλλὰ καὶ ἀδύνατο... Ἡ μελέτη τῆς λαογραφίας προϋποθέτει εἰδίκευση, μέθοδο καὶ προπαντὸς χρόνο, ποῦ ὁ ὑποφαινόμενος, λόγῳ τῆς ἀπασχολήσεώς του μὲ ἐπαγγελματικὰ θέματα, δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του».

Κι ὅμως τὰ κεφάλαια, ὅσα μᾶς δίνει ὁ κ. Παπαρρηγόπουλος, εἶναι καλογραμμένα καὶ πολὺτιμα. Μετὰ τὴν ποικιλία τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν (ιδιότυπων παραλλαγῶν τοῦ ὄρειοῦ αὐτοῦ Καλαβρυτινοῦ τύπου), παρακολουθεῖ κανεὶς μὲ ἐνδιαφέρον τὰ μικροκείμενα θρύλων καὶ παραδόσεων (σ. 90-111), τὰ ποικίλα εὐτράπελα (σ. 112-117), τὶς προλήψεις (σ. 126-130), τοὺς οἰκογενειακοὺς σταθμοὺς (σ. 136-164), τὸ γενικὸ κεφάλαιο γιὰ γιορτές, πανηγύρια καὶ ἐμποροπανηγύρεις (σ. 165-180), τὸ κεφάλαιο γιὰ τύπους καὶ φυσιογνωμίες (σ. 181-185), καὶ τέλος τὸ κεφάλαιο ἐπαγγελματικῆς ζωῆς, μὲ τὶς καλοσημειωμένες ἀγροτικές, κτηνοτροφικὲς καὶ σπιτικές ἐργασίες (σ. 189-206). Ἐνδιαφέρον ἐπίσης καὶ τὸ γλωσσικὸ «Ἐπίμετρο» μὲ τὰ τοπωνύμια, τὶς παροιμίες καὶ τὸ γλωσσάριο.

Ἀπομένει πάλι νὰ σημειώσουμε κι ἐδῶ τὴν ἀπουσία εὐρητηρίου (πόσα λαογραφικὰ θέματα θὰ εἶχε νὰ μᾶς ἀνακεφαλαιώσῃ!), καὶ ἀκόμα ὅτι λείπει ἀπὸ τὸ βιβλίον μιὰ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

3. *Νῶντα Περ. Σακελλαροπούλου, Τὸ Βερσίτσι καὶ τὰ μνημεῖα του (τοπωνύμια, ὀνόματα, ἐπώνυμα, παρεπώνυμα, ἔγγραφα) καὶ ἕνα χρονικὸ: Ζαχαρούλα Καπερώνη, Ἀθήνα 1972. 8ο, σσ. 110.*

Τὸ Βερσίτσι (σήμερα Σεῖρες) εἶναι χωριὸ τῶν Καλαβρυτῶν, στὰ σύνορα πρὸς τὴ Γορτυνία. Ὁ κ. Σακελλαρόπουλος εἶναι ἐκπαιδευτικὸς καὶ ἔχει γράψῃ καὶ ἱστορικὸ μελέτημα γιὰ τὸ χωριὸ του, μὲ τίτλο *Τὸ Βερσίτσι στὸν ἀγῶνα τοῦ 1821*. ἔχει δώσει καὶ ποιητικὲς συλλογές: *Ἀντίλαλοι* (1962), *Ἀγιοκλήματα* (1963) καὶ *Περιπλανήσεις* (1970).

Τὸ βιβλίον του τώρα εἶναι στοιχειωδῶς γλωσσολαογραφικὸ. Συγκέντρωσε καὶ μᾶς δίνει, μὲ ἀλφαβητικὴ σειρά, ὡς ἀπλὴ «συμβολὴ στὴ μελέτη τους», τοπωνύμια, ὀνόματα, ἐπώνυμα, παρεπώνυμα καὶ διάφορα ἔγγραφα λαϊκοῦ δικαίου, ἀπὸ τὸ Βερσίτσι.

Εἶναι, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ἕνα εὐρητηριακὸ ἐγχειρίδιον τὸ βιβλίον αὐτό, ὅπου εὐκόλα μπορεῖ κανεὶς ν' ἀναζητήσῃ κάποιο τοπωνύμιον ἢ ὄνομα, γιὰ νὰ τὸ μελετήσῃ συγκριτικὰ μὲ γνωστὸ δικό του. Στὴν κάθε ὁμάδα τῶν γλωσσικῶν αὐτῶν στοιχείων, ὁ συγγρ. προτάσσει μικρὸν πρόλογο, ὅπου διατυπώνει τὶς σωστὲς παρατηρήσεις του. Ἄδικεῖ ὅμως τὴ φιλολογικὴ του ιδιότητα μὲ τὸ νὰ μὴ σημειώσῃ καμιὰ βιβλιογραφία, σὲ θέματα πολυσυζητημένα καὶ εὐπαθῆ. (Στὸ μόνον κεφάλαιον ποῦ δίνει βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα εἶναι στὸ «Χρονικὸ» τῆς Ζαχαρούλας Καπερώνη, μιὰν ἀνεξάρτητη ἀφήγησιν γιὰ τὴν περιπέτεια μᾶς ὠραίας καλόγριας, ποῦ συντρόφευε τὸν Ἰθακήσιο Παπουλάκη, στὰ χρόνια τοῦ Ἰμπραῆμ).

4. *Νόντα Πεο. Σακελλαροπούλου, Λαογραφικά Βερσιτίου Καλαβρύτων, Ἀθήνα 1974. 8ο, σσ. 146.*

Βιβλίο καθαρά λαογραφικό. Ὑστερ' ἀπὸ ἓνα ἀφιερωτικὸ κείμενο στὸν χορηγὸ τῶν βιβλίων του κ. Ἀλέξανδρο Κυριακόπουλο, ὁ συγγρ. μιλεῖ γιὰ τὴν ἀγάπη του στὴ λαογραφία καὶ γιὰ τὶς προσωπικὲς ἐμπειρίες του ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ζωὴ: «Ἡ διαρκὴς παραμονὴ μου στὸ χωριό, κατὰ τὰ πρῶτα καὶ κρίσιμα χρόνια τῆς ζωῆς μου, μοῦ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία νὰ συναναστραφῶ τοὺς χαρούμενους καὶ ἀπλοῦς κατοίκους του καὶ νὰ τοὺς ἀγαπήσω. Ἐλαβα μέρος μαζί τους σὲ χαρὲς καὶ σὲ λύπες, σὲ διασκεδάσεις καὶ ξεφραντώματα, σὲ γάμους καὶ σὲ θανάτους ... καὶ γνώρισα πολὺ καλὰ ὅ,τι σχετίζεται μὲ αὐτούς. Παράλληλα κράταγα σημειώσεις, χωρὶς νὰ μοῦ πῆ κανεὶς. Ἀργότερα, πού ἔμαθα πιὸ πολλὰ γιὰ τὴν ἀξία τῆς Λαογραφίας, συνέχισα...».

Τὰ κεφάλαια τῶν *Λαογραφικῶν Βερσιτίου* τοῦ κ. Σακελλαρόπουλου εἶναι πολλὰ καὶ ποικίλα, δίδονται ὅμως χωρὶς πορευτικὴ μέθοδο, μὲ μιὰ πρόχειρη ἐπαλληλία χειρογράφου. Ἔτσι ἔχουμε πρῶτα τὰ Ἔθρια ἢ Γητεῖες (μὲ κάποια ἐσωτερικὴ τάξη καὶ μὲ καλὰ κείμενα ἐπωδῶν, σ. 11-28), ἔπειτα τὰ Αἰνίγματα (χωρὶς καμιά κατάταξη, ἔστω κι' ἀπὸ τὶς λύσεις τους, σ. 29-31), τὰ Σκωπτικά καὶ εὐτράπελα (παιδικὰ κυρίως, σ. 31-41), τὶς Παροιμίες καὶ φράσεις (πλούσια συλλογὴ μὲ ἀλφαβητικὴ κατάταξη, ἀλλὰ ὄχι αὐστηρή, σ. 46-63 καὶ 69-77), Εὐχὲς-κατάρτες-ἔρκους (σ. 63-68), Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες (ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα κεφάλαια, μὲ μιὰ εἰδολογικὴ κατάταξη (σ. 78-94), καὶ τέλος τοὺς Μῆγες, μὲ τὶς βιοτικὲς παροιμίες τους (σ. 94-100). Ἀκολουθοῦν οἱ Γιορτὲς τοῦ χρόνου (περίληπτικά στοιχεῖα λατρείας, σ. 100-108), καὶ τὰ Φαντάσματα (δηλ. παραδόσεις γιὰ μεταφυσικὰ ὄντα, σ. 108-112). Τὸ βιβλίο κλείνει μὲ τὸν Ἰλικὸ βίο Βερσιτίου (πού προσφέρει ἐνδιαφέρουσες εἰδήσεις γιὰ τὴ φορεσιὰ, γιὰ τὰ σπιτικά σιεὺ καὶ σκεπάσματα, τὰ φαγητὰ καὶ τὰ γλυκύσματα, σ. 112-124) καὶ μὲ τὰ Ποιμενικὰ Βερσιτίου (πού δίνουν ὀνόματα γιδοπροβάτων καὶ γενικὴ κτηνοτροφικὴ ὀρολογία καὶ ἔθιμα), μὲ προσθήκη γεωργικῶν ἐργαλείων, καὶ στοιχείων γιὰ τὸν ἀργαλεῖο καὶ τὸν νερόμυλο (σ. 124-143).

Λείπει ὅμως κι ἀπὸ τὸ βιβλίο αὐτὸ τὸ ἐξυπηρετικὸτατο εὐρετήριο, ὅπως λείπει καὶ ἡ στοιχειώδης βιβλιογραφία. Ὁ κ. Σακελλαρόπουλος ἀναγγέλλει πὼς θὰ δημοσιεύσῃ κι ἄλλα λαογραφικά. Πολύτιμη πάντα ἡ προσφορὰ του, ἀλλὰ ἄς προσέξῃ τὴ μέθοδο καταγραφῆς καὶ τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὶς πηγὲς καὶ τὰ παράλληλα τῆς καλῆς αὐτῆς προσφορᾶς.

Καὶ τὰ τέσσερα αὐτὰ βιβλία γιὰ τὰ Καλάβρυτα καὶ τὰ γύρω χωριά μᾶς δίνουν μιὰ σύνθετη καὶ ζωντανὴ εἰκόνα τῆς τοπικῆς λαογραφίας καὶ ζωῆς, πλαισιωμένης ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τὴν οἰκονομία τους. Ἐπαινεῖ κανεὶς πάντα τοὺς συλλογεῖς-συγγραφεῖς (ἀκόμη περισσότερο ἂν εἶναι πολλοὶ στὸν ἴδιον τόπο) γιὰ τὴν ἀγάπη καὶ τὴν προσπάθειά τους ν' ἀνασυγχροτήσουν τὴν παράδοση τῆς γενέτειρας. Ἀλλὰ χαίρεται καὶ τὴν παραδοσιακὴ ἀξία τοῦ τόπου αὐτοῦ, ὅταν ὄχι μόνο προσφέρεται σὲ μελέτη ἀλλὰ καὶ ἐμπνέει μὲ τὴ βιοτικὴ καὶ τοπικὴ γοητεία του (ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τῶν Καλαβρύτων) σὲ νοσταλγικὲς περιγραφὰς καὶ ἀποθησαυρίσματα.

ΔΗΜ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ

Κώστα Σαοδεληή, 'Αναλυτική βιβλιογραφία Κοσμά του Αιτωλοῦ, 1765-1973, δευτέρα ἔκδοση συμπληρωμένη, Ἀθήνα 1974. Βιβλιοπωλεῖον τῆς ᾿Εστίας». 8ο, σσ. 200, 17 εἰκόνες ἐκτός κειμένου.

Ὁ Κοσμάς Αἰτωλός (1714;-1779) εἶναι ἴσως, τὰ τελευταῖα τουλάχιστον χρόνια, ἡ πιὸ συζητημένη καὶ ἡ πιὸ συμπαθὴς μορφή τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Κείμενα κάθε εἴδους, ἀπὸ ποιήματα ὡς βιβλία ὁλόκληρα, ἔχουν αὐτὸν γιὰ θέμα, ἀσχολοῦνται μὲ τὴ ζωὴ του, τὴν ἀρετὴ του, τὴ χριστιανικὴ του πίστη, τὸν ἀγῶνα του γιὰ τὸ χτίσιμο σχολείων, τὸ θάνατό του, τὴν ἐπιβίωσή του στοὺς δύο αἰῶνες ποὺ πέρασαν ἀπὸ τότε. Ἔτσι πολλὰ βιογραφικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα ἔρχονται στὸ φῶς, νέα χειρόγραφα μὲ διδαχὲς του ἀποκαλύπτονται, καὶ θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι σοβαρὰ σχετικὰ ἔργα θὰ εἶχαμε ἤδη στὴ διάθεσή μας.

Τὸ τελευταῖο δὲν συμβαίνει. Οὔτε τεκμηριωμένη, μὲ ὅλα τὰ γνωστὰ τουλάχιστον στοιχεῖα, βιογραφία τοῦ ἀγίου (ἀπὸ τὸ 1961) Κοσμά ὑπάρχει, οὔτε οἱ διδαχὲς του ἔχουν συνολικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ἔκδοθῆ. Βέβαια οἱ, σοβαρὲς μάλιστα, προσπάθειες δὲν ἔλειψαν. Ἦδη τὸ 1940 ὁ Φάνης Μιχαλόπουλος ἐξέδωσε τὸν *Κοσμά Αἰτωλό*, ὅπου μὲ πολλὲς πληροφορίες, πολὺ ἐνθουσιασμό καὶ ἀρκετὴ, δυστυχῶς, φαντασία μᾶς παρουσίασε ἕναν ζωντανὸ βέβαια Κοσμά, ποὺ δὲν ἦταν ὅμως πάντα ὁ στορικὸς (βλ. καὶ Ἄπ. Βακαλόπουλου *Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. 4, Θεσσαλ. 1973, σ. 363, σημ. 4). Στοιχεῖα πολύτιμα βρῆκε ἐπίσης ὁ ἀρχιμονδρίτης Σωφρόνιος Παπακυριακοῦ καὶ τὰ συγκέντρωσε σὲ δύο βιβλία του: *Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ ἱερομάρτυρος καὶ ἱσαποστόλου διδασχά, ἐπιστολαὶ καὶ μαρτύριον*, Ἀθῆναι (1953), καὶ *Συμβολὴ εἰς τὸν βίον Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ ἱερομάρτυρος καὶ ἱσαποστόλου*, Ἀθῆναι (1956;). Ἀκόμη, ὁ μητροπολίτης Αὐγουστίνος Καντιώτης συγκέντρωσε, χωρὶς ἐπεξεργασία, βιογραφικὰ καὶ τὶς προφητεῖες μὲ τὶς διδαχὲς τοῦ ἀγίου, στὸ βιβλίον του *Κοσμάς ὁ Αἰτωλός* (4η ἐκδ., 1971), ὅπου ὁμολογεῖ ὅτι, εἰδικὰ τὶς διδαχὲς, τὶς ἀναδημοσιεύει «ὅπως ἔχουν εἰς τὰς παλαιότερας ἐκδόσεις» (σ. 83). Τελευταῖα (1972) κουραστικὴ ἐργασία ἔκανε ὁ Μάρκος Γκιόλιας, ὅπως δείχνει τὸ ὄγκῳδες (512 μεγάλες σελίδες) βιβλίον του *Ὁ Κοσμάς Αἰτωλός καὶ ἡ ἐποχὴ του*, ἀλλὰ προσπάθησε νὰ κρίνῃ καὶ νὰ τοποθετήσῃ τὸν Κοσμά μὲ σύγχρονα «προοδευτικὰ» κριτήρια. Τέλος ὁ ὑπογράφων ἔχει ἤδη θέσει στὴν κρίση τῶν εἰδικῶν μιὰ ἔτοιμη ἔκδοση ὅλων τῶν διδασχῶν, βασισμένη σὲ γνωστὰ καὶ ἄγνωστα κείμενα, μὲ δικές του ἀπόψεις πάνω στὸ σύνθετο πρόβλημά τους.

Ἡ μεγάλη λοιπὸν συνθετικὴ ἐργασία γιὰ τὸν Κοσμά (τὴ ζωὴ του, τὸ ἔργο του, τὰ λόγια του) δὲν ἦρθε ἀκόμη. Ὅπως ὅμως καὶ νὰ ἔχη τὸ πράγμα, ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται πρωτίιστα εἶναι μιὰ βιβλιογραφία, στὴν ὁποία νὰ στηριχτῆ ὁ ἀναμενόμενος ἐρευνητής. Μιὰ βιβλιογραφία, ποὺ νὰ περιλαμβάνῃ τὰ 1000 περίπου γνωστὰ ὡς τώρα λήμματα καὶ συγχρόνως νὰ κατατοπίζῃ γιὰ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴ βαρῦτητά τους, ὥστε νὰ μὴν πελαγῶνῃ κανεὶς σὲ ἄσκοπες ἀναζητήσεις. Ἐνα τέτοιο ἔργο βρίσκεται στὰ χεῖρια μας. Πρόκειται γιὰ τὴν *Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία* τοῦ Κ. Σαρδελῆ, ποὺ, ὕστερ' ἀπὸ μιὰ πρώτη ἔκδοση τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1968, κυκλοφόρησε πάλι, ἀνανεωμένη καὶ συμπληρωμένη, τὸν Νοέμβριον τοῦ 1974.

Βιβλιογραφίες γιὰ τὸν Κοσμά κυκλοφόρησαν ὡς τώρα καὶ ἄλλες. Ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες μὲ μικρὴ ἔκταση καὶ σημασία, ποὺ μπορεῖ νὰ τὶς βρῆ κανεὶς στὰ

λήμματα 53, 329, 528, 535 και 871 του βιβλίου του Σαρδελῆ (2η ἔκδοση), ἀναφέρω τὰ ἑξῆς:

Στὴν ἐργασία τοῦ Ἀγγελοῦ Ν. Παπακώστα, *Κοσμῆς ὁ Αἰτωλός, ἔθνομάρτυς καὶ ἰσαπόστολος*, Ἀθῆναι 1939 (ἀνατύπωση ἀπὸ τὸν 13ο (1938) τόμο τῶν *Ἡπειρωτικῶν Χρονικῶν*) παρατίθεται βιβλιογραφία στὶς σσ. 143 ὡς 150. Τὸν ἐπόμενο χρόνο (1940) ὁ Φ. Μιχαλόπουλος ἐξέδωσε τὸν *Κοσμᾶ Αἰτωλό*, μὲ λήμματα στὶς σσ. 131-144. Ἀκολουθοῦν οἱ δύο ἐκδόσεις τοῦ Σαρδελῆ, καὶ τέταρτη βιβλιογραφία τοῦ Γκιόλια μέσα στὸ βιβλίο του ποὺ μνημόνευσα πρὸ πάνω (σσ. 447-472). Ὁ τελευταῖος ἔχει ἐπὶ πλέον κι ἓνα ἐνδιαφέρον βιβλιογραφικὰ κεφάλαιο μὲ τίτλο «Ὁ Κοσμᾶς στὴ νεοελληνικὴ γραμματεία καὶ λογοτεχνία» (σσ. 305-326). Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐργασίες, σημαντικὲς προσπάθειες βέβαια, ἔχουν τὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν εἶναι βιβλιογραφικὰ ἐξαντλητικὲς καὶ παρουσιάζουν ἢ καθεμιὰ ὀρισμένες ἀτέλειες.

Ἐξηγοῦμαι: Ὁ Παπακώστας τὸ 1939 (ἢ ἔστω τὸ 1938) μᾶς ἔδωσε 111 λήμματα. Λίγο ὑστερώτερα (1940) ὁ Μιχαλόπουλος τὰ ἀνεβάζει σὲ 184, ἐνῶ τὸ 1968 ὁ Σαρδελῆς σὲ 647. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ στοὺς ἀριθμοὺς δὲν σημαίνει ὅτι μέσα σὲ τριάντα χρόνια γράφτηκαν περισσότερα ἀπὸ 500 κείμενα, ἀλλὰ ὅτι οἱ νεώτεροι ἐρευνητὲς βρῆκαν ἄλλα ποὺ δὲν εἶχαν ὑποπέσει στὴν ἀντίληψη τῶν προηγούμενων. Καὶ ἡ ἱστορία συνεχίζεται ὡς σήμερα. Ὁ Γκιόλιας τὸ 1972 μᾶς δίνει 100 περισσότερα λήμματα ἀπὸ τὸν Σαρδελῆ, ἀν καὶ ὁ ἀριθμὸς τους συνολικὰ εἶναι μικρότερος ἀπὸ ἐκεῖνου: 605. Αἰτία τὸ ὅτι, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος, ἔκαμε μιὰ ἐκκαθάριση, ἐντάσσοντας σὲ ἓνα λῆμμα διαφορετικὲς ἐκδόσεις τοῦ ἴδιου ἔργου, ἀποφεύγοντας τὴν θεωρήσῃ χωριστοὺς τίτλους ἐνθυμήσεις ποὺ βρίσκονται στὸ ἴδιο μελέτημα ἢ τὴν καταγράψῃ ὡς τίτλους (λήμματα) εἰκόνες τοῦ Κοσμᾶ κ.ο.κ. (βλ. τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις τοῦ Γκιόλια, ὅ.π., σ. 479-80, καθὼς καὶ τὴν εὐστοχὴ βιβλιοκρισία τοῦ Π. Φ. Χριστόπουλου στὴν *ΕΕΣΜ* 1 (1968) 443-45, ποὺ κυκλοφόρησε καὶ σὲ ἀνάτυπο). Τέλος ἡ 2η ἔκδοση τῆς βιβλιογραφίας τοῦ Σαρδελῆ περιλαμβάνει 945 λήμματα (ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὲς δεκάδες πρόσφερε ὁ ὑπογράφων).

Χαρακτηριστικὲς παραλείψεις ἀπὸ τὶς βιβλιογραφίες Γκιόλια καὶ Σαρδελῆ (γιὰ τὶς προηγούμενες ἢ ἀτέλεια εἶναι φανερὴ) ἀναφέρω παρακάτω.

Ὁ Γκιόλιας δὲν ἀνέφερε τὴ δημοσίευση σὲ συνέχειες τῆς διηγηματικῆς βιογραφίας τοῦ γράφοντος «Ὁ πάτερ Κοσμᾶς», στὸ περιοδικὸ *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός* Μεσολογγίου ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1968 ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1969 (ἐνῶ κατὰ χώρασε τὴν ἔκδοση, τὸ 1969, τοῦ ἴδιου ἔργου σὲ βιβλίο), τὸ ἄρθρο μου «Κοσμᾶς Αἰτωλός ὁ πρόδρομος» στὶς *Ἀκτῖνες* Μαρτίου 1971, σ. 138-140, τὸ κείμενο τοῦ Κ. Κούρκουλα «Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός» στὸ *Λεύκωμα διδασκάλων τοῦ Γένους*, σ. 68-74 κ.ἄ. Ἀπὸ τῆς 2ης ἔκδοσης πάλι τῆς βιβλιογραφίας τοῦ Σαρδελῆ παραλείπεται ἀναφορὰ σὲ περιγραφή χειρογράφων μὲ διδαχὲς τοῦ Κοσμᾶ στὸ βιβλίο τῶν Λ. Πολίτη - Μ. Μανούσακα, *Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 213-14· δὲν μνημονεύεται ἐπίσης ἡ ἔκδοση *Ἱερά Μονή Ἁπ. Ἀνδρέου Κεφαλληνίας* πρωτοπρεσβυτέρου Κωνστ. Γκελῆ, Ἀθῆναι 1973, ὅπου φωτοτυπία καὶ περιγραφή δύο αὐτόγραφων, κατὰ τὸν συγγραφέα (πιθανότατα ἐσφαλμένα), ἐπιστολῶν τοῦ ἁγίου (σ. 120-24), οὔτε καὶ ἡ διαπραγματεύση θεμάτων σχετικῶν μὲ τὸν Κοσμᾶ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ἁπ. Βακαλόπουλο στὸν 4ο τόμο τῆς *Ἱστορίας τοῦ*

Νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 363-371 καὶ 430-443, ἔργο ἐντούτοις ποῦ δὲν τὸ ἀγνοεῖ ὁ Σαρδελῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τῆς μνείας στὴ σ. 15. Αὐτὲς καὶ ἄλλες παραλείψεις δὲν βαρύνουν βέβαια μόνο τοὺς βιβλιογράφους. Φανερὴ εἶναι ἡ ἔλλειψη μιᾶς ὑπηρεσίας, ἐνὸς γραφείου, ποῦ νὰ συλλέγη στοιχεῖα καὶ νὰ ἐνημερώνη ὑπεύθυνα ὄσους ἐνδιαφέρονται γιὰ κάποιο θέμα.

Ἔρχομαι στὴ μέθοδο ποῦ ἀκολούθησαν οἱ μελετητές. Ὁ Παπακώστας καὶ ὁ Μιχαλόπουλος ἔταξαν τὰ λήμματα ἀπλῶς κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ. Ὁ Σαρδελῆς, καὶ στὶς δύο ἐκδόσεις, ἀναφέρει πρῶτα τὰ βιβλία ποῦ εἶναι ἀφιερωμένα στὸν Κοσμᾶ κι ἔπειτα τὰ λοιπὰ κείμενα σὲ περιοδικὰ ἢ ἄλλα ἐντυπα γενικοῦ περιεχομένου. Ἐξᾴλλου, στὴν πρώτη ἐκδοση καὶ μέσα στὴν καθεμίᾳ ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες ἀκολουθεῖ τὴν ἀλφαβητικὴν σειρὰ τῶν συγγραφέων, ἐνῶ στὴ δεύτερη τὴ χρονολογικὴ τῶν κειμένων, «γιατὶ ἔτσι δίνεται πιὸ παραστατικὰ ἡ βιβλιογραφικὴ κίνηση» (σ. 5). Ὁ Γκιόλιας διαιρεῖ τὸ ἀντικείμενό του σὲ ἕξι κεφάλαια, ἴσως μὲ κάποια ὑπερβολὴ (τρία ἢ τέσσερα θὰ ἀρκοῦσαν), ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ὄχι ἄχρηστα.

Λεπτομερέστερη ἐξέταση τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν μᾶς πείθει ὅτι λείπει ἡ ἐπιστημονικὴ ἐργασία ποῦ φτάνει ὡς τὸ πλήρες. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι, ὅπως ἀνέφερα, σημειώνονται παραλείψεις λημμάτων, φέρνω σὰν παράδειγμα τὸ ὅτι μάλιστα ὁ Σαρδελῆς, κι αὐτὸ στὴ 2ῃ ἐκδοση τῆς βιβλιογραφίας του, ἀναφέρει τὸ Νέον *Μαρτυρολόγιον* μὲ μνεία, συγχρόνως, τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη, τὸ ὅτι σὲ ὅλες τὶς βιβλιογραφίες παρατηροῦνται λάθη, ὅπως ἐσφαλμένη ἢ ἑλλιπὴς ἀναγραφὴ τίτλου, παραπομπὴ σὲ περιοδικὸ χωρὶς ἀναφορὰ στὸν ἀριθμὸ τόμου ἢ σελίδας κ.ἄ.

Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ Σαρδελῆ σημειῶνω τὰ ἑξῆς: βασικὸ τῆς βέβαια πλεονέκτημα εἶναι ἡ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν περισσοτέρων καὶ κυριότερων λημμάτων, ἔτσι ὥστε διαφωτιζόμαστε καὶ ἀπαλλασσόμαστε ἀπὸ ἄσκοπες ἐνέργειες. Δεύτερο προσόν, κυρίως στὴ 2ῃ ἐκδοση, εἶναι ἡ παράθεση αὐτοῦσιον ἀποσπασμάτων ἀπὸ βιβλία ξένων περιηγητῶν, ποῦ δὲν τὰ βρίσκει κανεὶς πολὺ εὐκόλα. Τρίτο, ἰδίως πάλι στὴ 2ῃ ἐκδοση, ἡ παρουσίαση τῆς εἰκονογραφικῆς παραδόσεως γιὰ τὸν Κοσμᾶ.

Σχετικὰ μὲ τὴν πληροφόρηση τοῦ ἀναγνώστη γύρω ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν κειμένων πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι γίνεται μὲ ὑποκειμενικὴ βᾶση· ἀναδημοσιεύονται π.χ. μέτρια ποιήματα, ἐνῶ δὲν δίνεται καμιὰ παράγραφος ἀπὸ μακρότερα καὶ ἀξιόλογα κείμενα. Βέβαια θὰ ἦταν δύσκολο νὰ βρεθοῦν γενικῶς παραδεκτὰ κριτήρια γιὰ τέτοιες περιπτώσεις, καὶ πιθανῶς ὁ Σαρδελῆς νὰ ἔχη τὶς δικές του σεβαστὲς ἀπόψεις. Μπορῶ μάλιστα νὰ συνηγορήσω προσθέτοντας ὅτι χάρις σ' αὐτὴ τὴ χαλαρὴ, ἄς πῶ, ἐνημέρωση, ὁ ἀναγνώστης παίρνει πληροφορίες, ποῦ μιά ψυχρὴ ἐπιστημοσύνη δὲν θὰ τοῦ τὶς ἔδινε.

Ὡστόσο ἡ βιβλιογραφία τοῦ Σαρδελῆ ἔχει μιὰ, πιὸ «ἀντικειμενικὴ», ἔλλειψη, ποῦ κι ὁ ἴδιος τὴν ἀναγνωρίζει, ἐνῶ ὁ γράφων ξέρεي ὅτι, ἐν μέρει τουλάχιστον, ὀφείλεται στὴν ... ἐπιστράτευση τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1974, ὁπότε ὁ συγγραφεὺς κλήθηκε καὶ ὑπῆρέτησε γιὰ πολὺν καιρό. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀπουσία πινάκων, ὄχι ἀπλῶς κυρίων ὀνομάτων, ποῦ εἶναι καταχωρισμένα σὲ πίνακα, ἀλλὰ τόπων, πραγμάτων, ὄρων, χειρογράφων κτλ., ποῦ θὰ ἔκαναν τὸ βιβλίον περισσότερο εὐχρηστο.

Τελικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ 2ῃ ἐκδοση τῆς Ἀναλυτικῆς βιβλιογρα-

φίας είναι τὸ πληρέστερο ὡς τώρα, καί, ἀντικειμενικά, ἀρκετὰ ἐπαρκὲς βοήθημα, ἀφετηρία ἀπαραίτητη γιὰ κάθε μελετητὴ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ.

ΙΩ. ΜΕΝΟΥΝΟΣ